

RECENZÍÓ

KENNETH EINAR HIMMA – MIODRAG JOVANOVIĆ – BOJAN SPAIĆ
(SZERK.): UNPACKING NORMATIVITY: CONCEPTUAL, NORMATIVE, AND
DESCRIPTIVE ISSUES (OXFORD: HART, 2018) 262.

Amikor H. L. A. Hartot a jogelmélet (*jurisprudence*)¹ professzorává választották Oxfordban, barátja, a nyelvfilozófus J. L. Austin köszöntésképp ennyit jegyzett meg: „Csodás látni, hogy ezzel a filozófia birodalma egy újabb tartományt csatolt magához [...]”² Ez a Hart által megkezdett hódítás pedig – legalább is az analitikus és pozitivisták tradícióján belül – mindmáig töretlen. Ez nemcsak abban az értelemben igaz, hogy a jogelmélet (*jurisprudence*) elsődleges módszertana az angolszász hagyományban filozófiai. Ez még a jogot mint társadalmi jelenséget társadalomtudományi eszközökkel vizsgáló *socio-legal scholarship* felemelkedése mellett is igaz.³ Emellett

azt is jelenti, hogy a filozófia kurrens témái kihatnak a jogtudományra is (és kisebb mértékben talán fordítva: a jogelmélet kérdéseiből meríthet az általános filozófia). Magától értetődő tehát, hogy egy alapvetően *filozófiai módszertanú* jogelmélet merítsen az általános filozófiából, ahogy például egy *társadalomtudományosított* jogelméletnek természetesen a társadalomtudományokból kell merítenie.

Mindezek után nem meglepő, hogy azzal, hogy a filozófián belül a metaetika és a normativitás kérdésköre hirtelen óriási figyelmet kapott,⁴ a jogelmélet is kapva kapott az alkalmon, hogy mélyebben megvizsgálja a jog normativitását.⁵ Bár a 20. század nagy jogelméletei (Kelsen, Hart, Raz, Finnis) mind behatóan

¹ Tisztában vagyok azokkal a terminológiai nehézségekkel, amiket a jogelmélet és *jurisprudence* fogalmainak ilyen egyenlővé tétele okoz, azonban azt hiszem, még mindig ez a legkevésbé terhelt magyar kifejezés. Jogtudománynak nevezni talán túl általános, jogbólcselnek nevezni avittas, jogfilozófiának nevezni pedig túlon túl szűkítő lenne. Hasonló kérdések merülnek fel az angol *jurisprudence* kapcsán is, vö. Scott J. SHAPIRO: *Legality* (Cambridge: Harvard University Press 2011) 1–2; Ellentétes véleményre l. Roger COTTERRELL: „Why Jurisprudence Is Not Legal Philosophy” *Jurisprudence* 2014/1. 41–55.

² Nicola LACEY: *A Life of H.L.A. Hart: The Nightmare and the Noble Dream* (Oxford: Oxford University Press 2006) 149.

³ Brian Z. TAMANAHA: *A Realistic Theory of Law* (Cambridge: Cambridge University Press 2017) 12–30; Ennek magyar megfelelője leginkább a társadalomtudományosított jogtudomány, vö. Pokol Béla: „A jogtudomány társadalomtudományosodása (és perspektivikus létrejötte)”

in BÓDIG Mátyás – ZÓDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna* (Budapest: MTA TK Jogtudományi Intézet – OPTEN 2016) 72–73.

⁴ Kathryn LINDEMAN: „Legal Metanormativity: Lessons for and from Constitutivist Accounts in the Philosophy of Law” in David PLUNKETT – Scott J. SHAPIRO – Kevin TOH (szerk.): *Dimensions of Normativity: New Essays on Metaethics and Jurisprudence* (Oxford: Oxford University Press 2019) 87–88.

⁵ David ENOCH: „Reason-Giving and the Law” in Leslie GREEN – Brian LEITER (szerk.): *Oxford Studies in Philosophy of Law: Volume 1* (Oxford: Oxford University Press 2011); Scott HERSHOVITZ: „The End of Jurisprudence” *Yale Law Journal* 2014/4.; David PLUNKETT – Scott J. SHAPIRO: „Law, Morality, and Everything Else: General Jurisprudence as a Branch of Metanormative Inquiry” *Ethics* 2017/1.

foglalkoztak a kérdéssel, mégsem tudtak igazán megnyugtató választ adni rá. A recenzió tárgyát képező munka tehát ennek a felvirágozásnak a része. Azonban érdemes először talán tisztázni, mit is ért a kortárs filozófia normativitás alatt és milyen főbb jogelméleti problémák merülnek fel ennek kapcsán. Normativitás alatt az etika általában azt a kérdést taglalja, hogy milyen indokoknak kellene vezérelnie cselekedeteinket.⁶ Ahogy a recenzeált könyv előszava is utal rá (I. o.), széleskörben elfogadott előfeltevés, hogy a jog indokokat biztosít, vagy legalábbis indokokat szándékozik biztosítani gyakorlati döntéseink meghozatalához. A magyar jogi szakirodalomban Bódig Mátyás metaelméleti szempontból hívta fel rá a figyelmet, hogy az általános jogelméletek ennyiben szükségképpen gyakorlati filozófiai állásfoglalást is tesznek.⁷ A természetjogi elméletek talán érthetően minden nehézség nélkül támaszkodnak a jog normativitásának morális megalapozására (ha az erkölcsöt követnünk kell, az ennek megfelelő jogot is követnünk kell), a jogi realisták pedig a szabályskepticizmusból indulnak ki (azaz tagadják, hogy a jog maga egyáltalán indokokat szolgáltatna a cselekvésekhez). Még az olyan naturalizált, pszichologizáló jogelméletek, mint a skandináv realizmus is szükségképpen állást foglalnak ebben a kérdésben, már

amennyire a jog *qua* jog normativitásának tagadása állásfoglalás.⁸

Igazán nagy kihívást azonban leginkább a pozitivisták elméletek számára jelent a normativitás problémája (234. o.).⁹ A pozitívizmus képviselőinek meg kell tudni védeniük, hogy egy moráltól független, társadalmi tényeken nyugvó jog miként is tud indokot szolgáltatni.¹⁰ Azaz magyarázni kell, hogy mi a viszony a „van” és a „kell” – Kelsen hatására a magyar jogelméletben talán közismertebben – *Sein* és *Sollen* között?¹¹ Ez a viszony, valamint a jogi kötelezettségek természete képezik a jog normativitásával kapcsolatos viták gyújtópontjait. Ezen a ponton azonban annyit érdemes megjegyezni, hogy abban biztosak lehetünk: a

⁶ Részletesebben l. Daniel STAR: „Introduction” in Daniel STAR (szerk.): *The Oxford Handbook of Reasons and Normativity* (Oxford: Oxford University Press 2018); Giorgio BONGIOVANNI: „Reasons (and Reasons in Philosophy of Law)” in Giorgio BONGIOVANNI et al. (szerk.): *Handbook of Legal Reasoning and Argumentation* (Dordrecht: Springer 2018).

⁷ BÓDIG MÁTYÁS: *Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások* (Miskolc: Bíbor 2004).

⁸ SYLVIE DELACROIX: „Understanding Normativity: The Impact of Culturally-Loaded Explanatory Ambitions” *Revus* 2019/37. 19–20; BRIAN LEITER: „Naturalism in Legal Philosophy” in *Stanford Encyclopedia of Philosophy, Winter 2002* (Metaphysics Research Lab, Stanford University 2002), plato.stanford.edu/archives/win2002/entries/lawphil-naturalism/; BRIAN LEITER: *Naturalizing Jurisprudence* (Oxford: Oxford University Press 2007). Az újabb magyar szakirodalomban l. MATYASOVSKY-NÉMETH Márton: „Módszertani naturalizmus, empiria és emberi jogok. Az emberi jogok társadalomtudományi kutatásának története” *Állam- és Jogtudomány* 2019/2. 29–31.

⁹ FREDERICK SCHAUER: „On the Alleged Problem of Legal Normativity” in Nicoletta BERSIER LADAVAC – Christoph BEZEMEK – Frederick SCHAUER (szerk.): *The Normative Force of the Factual: Legal Philosophy Between Is and Ought* (Cham: Springer International 2019) 171–172.

¹⁰ SHAPIRO (1. lj.) 36–40; Tomasz GIZBERT-STUDNICKI: „The Social Sources Thesis, Metaphysics and Metaphilosophy” in Paweł BANAŚ – Adam DYRDA – Tomasz GIZBERT-STUDNICKI (szerk.): *Metaphilosophy of Law* (Oxford: Hart 2016).

¹¹ Kevin TOH: „Erratum to: Four Neglected Prescriptions of Hartian Legal Philosophy” *Law and Philosophy* 2015/3. 349; általánosságban a problémára lásd: BERSIER LADAVAC – BEZEMEK – SCHAUER (szerk.) (9. lj.).

jogi és morális kötelezettségek, a jogi és morális normativitás legalább is *hasonló* jelenségek. Ezt bizonyítja, hogy azonos nyelvtani szerkezetekkel beszélünk róluk.¹² Ha azt mondom, hogy nem kelene embert ölnöm, ez egyaránt utalhat erkölcsi indokokra (kötelességekre) és a megszokott szóhasználatban ettől valahogyan különböző jogi indokokra (kötelességekre). Így tehát egy filozófiai indíttatású jogelméletnek biztos, hogy figyelemmel kell lennie arra, hogyha az erkölcs normativitásával foglalkozó elméletekben virágzást tapasztal. A recenzió tárgyát képező kötet is erről a figyelemről árulkodik.

A kötet öt nagyobb szerkezeti egységre tagolódik, amiknek gondolati íve az általános felől a konkrét felé halad. Ennek megfelelően az első két tanulmány módszertani kérdésekkel foglalkozik, mégpedig hangsúlyosan azzal, hogy a normativitást érintő módszertani problémák tisztázása feloldhatja-e a pozitívizmus-antipozitívizmus ellentétet. Dimitrios Kyritsis Julie Dickson „indirekt módon értékelő” jogfilozófiájának módszertani kritikáján keresztül arra mutat rá, hogy a módszertani választások nem segíthetnek az ontológiai problémák feloldásában (14. o.). Dickson azt állítja, hogy létezik a deskriptív és morális alapú értékelő jogelmélet közt egy lehetséges harmadik út. A jogról annak alanyai is gondolkodnak, mégpedig Hart kifejezését használva „belső nézőpontból”, tehát azt magukra nézve kötelezőnek elfogadva (10. o.). Ez lehetőséget ad a deskriptív és morális közti harmadik utas vizsgálatra. Ez is értékelő jellegű vizsgálatot eredményez,

¹² H. L. A. HART: *The Concept of Law* (Oxford: Clarendon Press, 2019) 170–73; H. L. A. HART: *A jog fogalma* [ford.: TAKÁCS Péter] (Budapest: Osiris 1995). A további hivatkozások az angol nyelvű kiadásra utalnak.

azonban nem morális alapon, hanem az alapján, hogy az adott jogrendszer elfogadók számára melyek a jog azon jellemzői, amik azt széles körben jellemzik (12–13. o.) Ez Dickson szerint elvezethet arra, hogy kiválasszuk a jog azon jellemzőit, amikkel változatlanul (*invariably*) rendelkeznie kell. Kyritsis szerint azonban ilyen változatlanságról csak empirikus dimenzióban, jogtudat kutatások lefolytatását követően beszélhetünk. Helyesen mutat rá arra a problémára, hogy nehezen határolható körül az a személyi kör, amelynek „jogadata” mérvadó lenne egy empirikus vizsgálat során (13. o.). Azon túl, hogy Friedman nyomán elfogadott belső és külső jogi kultúráról beszélni,¹³ éppen a többek közt hazánkban is zajló jogtudat kutatások mutatnak rá, hogy mennyire nehéz és képlékeny a jogról alkotott nézetek vizsgálata.¹⁴ Emellett sajnos Kyritsis legérdekesebb gondolatára, miszerint a jog természetéről alkotott nézetek szükségképpen befolyásolják a választott módszertant, igen kevés hely marad (14–15. o.).

A kötet második fejezete Triantafyllos Gkouvas tollából már közelebb visz a normativitás problémájához. Előljáróban tisztázni kell, hogy a normativitáson belül szokás megkülönböztetni formális és robusztus normativitást.¹⁵ Formálisan normatív pl. a játékok szabályai. Ha egy

¹³ Lawrence M. FRIEDMAN: *The Legal System: A Social Science Perspective* (New York: Russell Sage Foundation 1975) 223.

¹⁴ H. SZILÁGYI István: *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1967–2017*. (Budapest: Pázmány Press, 2018) 1. fejezet.

¹⁵ PLUNKETT-SHAPIRO (5. l.) 48–49; Stephen FINLEY: „Defining Normativity” in David PLUNKETT – Scott J. SHAPIRO – Kevin Toh (szerk.): *Dimensions of Normativity: New Essays on Metaethics and Jurisprudence* (Oxford: Oxford University Press 2019) 204–208.

sakkjátszmában helytelenül lépek egy figurával, akkor a formális norma alapján tudom ezt értékelni, de az, hogy a huszár L-alakban léphet, még nem ad indokot arra, hogy lépjek is a huszárommal. A robusztus normativitás ennél több, az ilyen mód normatív szabályok azt mutatják, valóban mit kellene tennünk. Például: ha egy olyan erkölcsi normát, ami azt mondja ki, „ne ölj!” robusztusnak veszünk, az nem egyszerűen egy viszonyítási alap (ha ölök, akkor megsértem), hanem valóban meg tudja mutatni, mit kell tennem (tartózkodjam az öléstől).

Gkouvas állítása szerint a pozitívizmus és antipozitívizmus, bár nagyon különböző módon magyarázzák a jog normativitását, mégis viszonyíthatók egy közös zsinórmértékhez. Ez a zsinórmérték pedig nem más, mint a Joseph Raz által bevezetett normatív/magyarázó *Nexus*, ami megmutatja, hogy egy adott norma mennyire robusztus. Gkouvas saját megközelítését emiatt metrikusnak nevezi, a különböző normatív magyarázatokat a *Nexus*-tól három dimenzió mentén való távolságuk alapján elemzi (17–19. o.). Gkouvas szerint a jogi indokok természetére adott válaszokat a *Nexus*-tól való távolságuk alapján mérhetjük össze (21. o.). Kétségtelen, hogy vonzó egy ilyen semleges mérce, azonban kérdéses, hogy valóban helyes-e, nem torzító-e a razi *Nexus*-hoz mérni a normativitásról alkotott elméleteket, amikor a jogelmélet fősodra egyre inkább amellet van, hogy a jogi indokok kevésbé robusztus, inkább deflációs jellegűek (azaz más indokokra is szükség van, hogy a jogi indokok normatívak legyenek).¹⁶ Másrészt – Witt-

gensteint parafrázálva – ha a jogelméleti viták végére (remélhetőleg) eljutunk a jog normativitásának *helyes* értelmezéséhez, akkor Gkouvas zsinórmértékét is elhajthatjuk.

A kötet következő szerkezeti egysége, Brian Bix és Kenneth Einar Himma tanulmányai mutatják talán a leg-erősebb tartalmi összhangot. Mindkét tanulmány két, egymással összefüggő kérdést jár körül, azonban sok esetben igen eltérő konklúziókra vezetve. Az első vizsgált kérdés a jogi kötelezettségek opcionálitása, azaz, hogy egyéni választáson múlik-e a jog kötelezősége. Himma helyesen utal rá, hogy a jog normativitása, azaz, hogy indokokot ad, nem egyenlő a jog kötelezőségével. A jogi kötelezettségek keletkeztetése az a mechanizmus, amin keresztül a jog indokokot ad (58. o.). Ebben a pillanatban pedig arra kell választ kapni Himma szerint, hogy miként lehetnek kötelezők ezek az indokok. Bix és Himma ebben a kérdésben merőben ellentétes álláspontra helyezkednek. Bix, Kelsen nyomán, úgy érvel, hogy a jog normativitása mindig opcionális, az egyén elfogadásából jön létre. Hart terminológiájával: lehetséges, hogy olyanok, akikre a jog vonatkozik, a jog normáihoz mégis külső nézőpontból viszonyulnak, azaz nem tekintik azt kötelezőnek (43–45. o.). Ez nem jelenti azt, hogy a jog *kikényszerítése*, azaz a szankciók alól is képesek lennének döntésük révén mentesülni, csupán azt, hogy indokokot nem ad pl. egy anarchistának a jog. Ez az álláspont kifejezetten meglepő, főleg annak fényében, hogy egyrészt *prima facie* ellentmond az intuícioink-

¹⁶ Noam GUR: „Legal Facts and Reasons for Action: Between Deflationary and Robust Conceptions of Law’s Reason-Giving Capacity” in Nicoletta BERSIER LADAVAC – Christoph

BEZEMEK – Frederick SCHAUER (szerk.): *The Normative Force of the Factual: Legal Philosophy Between Is and Ought* (Cham: Springer International, 2019) 151.

nak, másrészt a voluntarizmusra a szakirodalomban bőven található rendkívül erős ellenérvek.¹⁷ Himma ezzel szemben épp, hogy nonvoluntarista megközelítést szorgalmaz, azaz a jogi normák kötelező erejét nem az egyén választásából vezeti le (63. o.)

E sorok szerzője helyesebbnek érzi Himma megközelítését a normativitás kérdésének vonatkozásában. Ehhez azonban rá kell térni a két szerző által vizsgált másik kérdésre. Azaz arra, hogy a jog által nyújtott indokok mennyiben hasonlítanak más normatív rendszerek (elsősorban az erkölcs, de akár a játékok, etikett stb.) által adott indokokhoz. Ennek alapja, hogy Kant óta szokás erkölcsi és gyakorlati indokok megkülönböztetéséről beszélni (67–68. o.). Anélkül, hogy részletesebben belemerülne a problémába, felmerül a kérdés, hogy a jog milyen indokokat szolgáltat? Egy példa segíthet megérteni a problémát. Ha például egy piros lámpánál állva azt tapasztalom, hogy akár át is kelhetnék forgalom híján, milyen indokok alapján fogok dönteni? Gyakorlati

indok lehet, hogy nem tudhatom, hogy valóban biztonságos-e az átkelés. Erkölcsi indok lehetne, hogy morálisan is elítélendő lehet valamilyen szinten (kanti keretben maradvá pl. megsérti a kategorikus imperatívuszt), hogy átmegyek a piroson. A kérdés, hogy a jogi indokok melyik oldalon állnak? Tudniillik látható, hogy a jogi szankció lehet gyakorlati indok. Senki sem lepődne meg azon az állításon, hogy nem megyek át a piroson, mert a sarkon ott áll egy rendőr, aki figyel. De a jogsértésről elképzelhető, hogy valamilyen formában morális indokokat sértene.

Lehet azonban úgy is érvelni, hogy létezik egy e kategóriákon túli, *sui generis* jogi indoktípus. Bix – és az ő olvasatában Hart –¹⁸ ezt a harmadik utat választja (47–48. o.). A jog sajátosan jogi kötelezettséget keletkeztet, ami azonban szerinte az egyén döntésétől függően kötelező (50. o.). Ezzel azonban Bix a jognak egy nagyon gyenge normativitását ismeri el csak. Ha pl. az adott személy nem ismeri vagy ismeri, de elutasítja az adott jogszabályt, akkor az, hogy a jogszabály megszegése esetén büntetés sújtja már nem is lenne *jogi* indok. Ez pedig kissé mesterségesen elválasztja a jogot és annak kikényszerítését. Himma ezzel szemben elutasítja, hogy harmadik lehetőség adatna a gyakorlati és morális indokok mellett (67. o.). A jogi indokokat ő egyértelműen gyakorlati indokként fogja fel, a jog indokadási képességét az indokok mögötti kényszermechanizmusban, szankcióban látja (68–69. o.).

¹⁷ Leslie GREEN: „Law and Obligation” in Jules L. COLEMAN – Kenneth Einar HIMMA – Scott J. SHAPIRO (szerk.): *The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law* (Oxford: Oxford University Press 2004) 525–529; Leslie GREEN: „Legal Obligation and Authority” in Edward N. ZALTA (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2012 Edition) [https://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/legal-obligation/](https://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/legal-obligation/plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/legal-obligation/); Leslie GREEN: „The Normativity of Law: What Is the Problem?” www.uvic.ca/victoria-colloquium/assets/docs/Green_Normativity.pdf; De egy Bixet potenciálisan alátámasztó magyarázatra l. Ruth CHANG: „Voluntarist Reasons and the Sources of Normativity” in David SOBEL – Steven WALL (szerk.): *Reasons for Action* (Cambridge: Cambridge University Press 2009) 243–71.

¹⁸ Bár egy késői interjúban Hart maga is épp a normativitás kérdésének tekintetében látta legnagyobb szükségét elméletének finomítására. Juan Ramón DE PÁRAMO ARGUELLES: „Entrevista a H.L.A. Hart” *Doxa* 1998/5. 343–346.

George Pavlakos soron következő tanulmánya szintén a jog normativitásának jellegét vizsgálja, ám írásának fókuszsa a jogi kötelezettség helyett a jogi és morális normativitás elkülöníthetőségén van. Pavlakos Kelsen normatanához nyúl vissza, amikor a tiszta jogtant két elméleti álláspont együtteseként értelmezi (78. o.). Egyrészt Kelsen szigorúan olyan nem naturalista normativitást kívánt kidolgozni, azaz a normativitásnak egy olyan fogalmát kidolgozni, ami végső soron nem függ empirikus tényektől. Másrészt nem csak a nem normatív (*Sein*) tényektől, de a más normarendszerekhez (elsősorban az erkölcshez) tartozó normáktól (más *Sollen*-ek) is el kívánta különíteni a jogot. Pavlakos meggyőzően mutatja be, hogy az, amit Kelsen periférikus beszámításnak nevezett,¹⁹ nem képes a kitűzött célját (empirikus tényeken nem nyugvó normativitás levezetése) beteljesíteni. Végső soron Kelsennek is pszichológiai tényekre és a kikényszerítésre kellett alapoznia a jog normativitását (82–87. o.).

Kelsen második célja, a jog moráltól való elkülönítése azzal jár, hogy a jognak és a morálnak külön-külön beszámítás mentén kellene működnie (88. o.). Pavlakos kantiánus nézőpontból mellett érvel, hogy emiatt Kelsen elmélete problémás, hiszen egy *Sollen*-jellegű állítás egyszerre lehet jogilag igaz, morálisan pedig hamis, ami a gyakorlati döntést („mit tegyek?”) nem tudja kellően eligazítani (89–92. o.). Bár Pavlakos kiindulópontja mindenképp vonzó, a

dilemma, amire választ kíván adni nem új. Csak a jog normativitásának témakörében jelentős érdeklődésre tart számot, hogy mit tegyünk az ellentmondásos jogi és morális indokokkal. Pavlakos kitűnően mutatja be, hogy Kelsen elméleti keretében a probléma nem megoldható, azonban korántsem biztos, hogy az ehelyett javasolt elméleti keret alkalmazása a leghelyesebb. Ennek bizonyítását azonban a szerző más munkáira bízta, így arra jelen recenzióban nincs mód kitérni.²⁰

Andrei Marmor Pavlakos végközvetkeztetéséhez hasonló kiindulópontot tesz magáévá: a jog normativitásában szerrinte tulajdonképpen nincs semmi sajátos. Ám attól, hogy a jog normativitása nem valamiféle *sui generis* jelenség, a normatípusok még lehetnek változatosak (95. o.). Marmor kissé sajátosan a normákat egyszerűen társadalmi, intézményes dimenzióval kiegészített magatartási szabályként fogja fel, ami nem a legtisztább terminológiát eredményezi (96–97. o.). Elképzelhető például ez alapján, hogy egy norma nem normatív, mint azt a mindjárt bemutatandó tipizálás egyértelművé teszi. Marmor természetesen koherensen használja saját terminológiáját, ám az ilyen nehézségek jelzik épp azt, hogy mennyire rendezetlen a normativitást érintő viták állapota.

Marmor egyfajta „normativitáserősségi” sorrendbe állítva a következő

¹⁹ Azaz az, ahogy a jogrendszeren keresztül két tényállítást összekapcsolunk. Például: megbírságotlák, mert megszegte a kijárási korlátozást. Vö. Hans Kelsen: *Tiszta jogtan* [ford.: Bibó István] (Budapest: ELTE Bibó István Szakkollégium 1988) 11. § b).

²⁰ George PAVLAKOS: „Law, Normativity and the Model of Norms” in Stefano BERTEA – George PAVLAKOS (szerk.): *New Essays on the Normativity of Law* (Oxford: Hart 2011) 36; George PAVLAKOS: „The Relation Between Moral and Legal Obligation: An Alternative Kantian Reading” in George PAVLAKOS – Veronica RODRIGUEZ-BLANCO (szerk.): *Reasons and Intentions in Law and Practical Agency* (Cambridge: Cambridge University Press 2015).

négy típusú normát különbözteti meg. Az ún. kodifikáló normák önmagukban nem nyújtanak indokot, csak már létező indokokat rögzítenek. Ennyiben az ilyen normák nem is normatívak, azonban Marmor szerint mégis van funkciójuk: könnyebben érthetővé teszik az indokokat, egyszerűbbé teszik a társadalmi együttélést (99. o.). Marmor számít arra a lehetséges kritikára, hogy ha egy ilyen – legyen: *N* – norma esetleg hibás, és céljával ellentétben nem *teljesen* képezi le a már létező indokokat, akkor követendő-e? Erre Marmor válasza az, hogy lehetnek akkor is érvek amellet, hogy *N*-t kövessük, de ez nem *N*-ből magából fakad. A probléma az, hogy sokkal helyesebbnek tűnik azt mondani, hogy még ilyen esetben is szolgáltat, de minimum pontosít (l. lentebb) indokot *N*. Hiszen az alapul szolgáló más indok a konkrét esetre nem nyújtana indokot *N* léte nélkül. Önmagában az, hogy mondjuk a jogszabály nem követése rossz példa, ahogy Marmor példája szól (99. o.), még nem ad kellő indokot a konkrét cselekvésemre: ehhez kell az a tény is, hogy van *N*. *N* normának tehát szükségképpen szerepelnie kell cselekvés indokai közt, ez pedig Marmor definíciója szerint a normativitás (97. o.).

Marmor emellett beszél indokpontositó (*reason-instantiating*) normákról, amik már létező indokokat konkretizálnak vagy pontosítanak (100. o.). Példaként Marmor a visszatérő koordinációs problémákat hozza fel.²¹ Ilyen az például, hogy arra jó okunk van, hogy mindenki az úttest egyik meghatározott oldalán közlekedjen, ám arra, hogy ez konkrétan melyik oldal legyen nincs előzetes döntési indokunk. Ezért kellene az ilyen típusú

sú normák, hogy konkretizálják a már létező kötelezettségeket. A harmadik típus a konstitutív norma, ami valamilyen cselekvéstípust hoz létre. A felhatalmazó, megengedő jogi normák jól ismert elméleti problémája²² is ezen szabályok megértésével oldható fel Marmor szerint (101–102. o.). Az a norma, ami pl. jogilag definiálja, hogy mi egy szerződés (kölcsonös és egybehangzó akaratnyilatkozat), önmagában nem nyújt indokot arra, hogy a konkrét esetben szerződjenek is. De Marmor szerint mégis ad indokot, csak ez az indok egy másik indoktól függ (104–105. o.). Nem világos azonban, hogy a konstituáló, intézménydefiniáló tartalom túl – amiben valóban többet jelentenek ezek a normák az előzőekben kifejtettektől – mennyire lehet ennyire élesen elhatárolni az egyes normatípusokat.

A negyedik típus, amelyet Marmor említ, az autoritativ normáké. Ezek már valóban indokokkal szolgáltathatók, azáltal, hogy valamilyen autoritás adja ki őket (105–106. o.). Marmor ezt az indokadást pragmatikai alapon, egy beszédaktusként fogja fel. Ezzel összefüggésben hívja fel rá a figyelmet, hogy Raz szerinte tévedett akkor, amikor kizárólag a normát kibocsátó autoritás legitimitását figyelte (*ki* adta ki a normát), azt viszont nem, hogy a beszédaktus tartalma (*mit* mond ki az autoritás) is lehet hibás (107–108. o.). Marmor azonban nem tudja meggyőzően bizonyítani, hogy mik lehetnek ezek a tartalmi hibák. Hiszen egy lábjegyzet erejéig maga is elismeri, hogy ilyen tartalmi hiba esetén is lehetnek más indokok, amelyek miatt mégis követjük a jogot (112. o.). A fentiek alapján azonban a jogi normától elvi-

²¹ Részletesen l. SHAPIRO (1. lj.) 103–107.

²² HART (12. lj.) 3. fejt.

atni a normativitást pusztán az alapján, mert más indokokra támaszkodik, problematikus lehet.

Marmor ezt követően Raz két arra vonatkozó érveléssel száll vitába, miszerint a jog normativitása valamiképpen különleges. Ennek a kifejezetten izgalmas érvelésnek csupán egyetlen aspektusát emelem ki. Marmor szerint nem tartható az az álláspont, hogy a jog „mindent egybevetve” indokai (azaz a jogalkotó már valamiképpen mérlegelte a lehetséges indokokat, és ezek alapján mondta ki a végleges indokot)²³ szükségképpen véglegesek, minden más indokot felülírók lennének. Marmor úgy gondolja, hogy ezekhez az indokokhoz mindig hozzákapszolható egy implicit „hacsak” klauzula. Azaz: ha valami olyan merül fel, amit nem vett figyelembe az autoritás, akkor lehetséges, hogy ez felülírja a korábbi „mindent egybevetve” indokot (115–116.o.). Lehet, hogy az új indok fényében más lenne a „mindent egybevetve” indok, ám ez nem egyenlő azzal, hogy az ilyen „mindent egybevetve” indokok ilyenkor automatikusan meg is szűnnének, egy implicit „hacsak” klauzula alapján. Marmor nem számol azzal a munkamegosztással, amit a heteronóm jogi normák létezésével jár. Egyszerűben: a „minden egybevetését” nem az adott helyzetben cselekvő személy teszi meg, hanem *részére valaki más*.

Marmor tanulmányát érdemes a kötetben később szereplő, Horacio Spector által írt elemzéssel összevetni. Spector kiindulópontja, hogy a jogi normák akkor tudnak indokokat szolgáltatni, ha ezek valamiképpen kapcsolatban állnak már meglévő indokainkkal. Ezen belül

Spector megkülönböztet három különböző elméleti keretet. Marmorhoz hasonlóan beszél kodifikációs modellről. Emellett ír a Michael Greenberg- és David Enoch-féle „indokelsütő” (*reason-triggering*) modellről, majd az által preferált többszintű (*multi-tiered*) megközelítésről (135–137. o.). Spector annyiban egyetért Marmorral, hogy a kodifikációs megközelítéssel nem lehet megoldani a kooperációs és koordinációs problémákat (vö. Marmor indokpontosító normái). Ebben a körben tehát a jognak biztos, hogy új indokokat kell szolgáltatnia (141–143. o.). Spector szerint az új indokok szolgáltatását nem magyarázza megfelelően az a megközelítés, ami a jog normativitását arra vezeti vissza, hogy csak már meglévő indokokat „süt el”, mivel ez nem tudja magyarázni azt, hogy miért engedelmességek az adott jogrendszer normáinak (144–146. o.).

Spector tehát explicitebben foglalkozik azzal a problémával, ami Marmor korábban kifejtett álláspontját ingatagá teszik. Spector szerint a jog normativitását indokok többszintű rendszereként kell felfogni. Léteznek *harmadlagos* indokok, amik miatt érdemes létrehozunk jogrendszert (mivel a kooperatív állapot hatékonyabb, mint a természeti állapot). Ezek adják az alapját egyrészt a *másodlagos* indokoknak (hagyd figyelmen kívül a jogi indokon kívüli indokot), illetve az *elsődleges* indokoknak (kövesd a jogrendszer által adott indokot) (148–152. o.). Spector itt elsősorban hatékonysági szempontokra hivatkozik, azonban érdemes lett volna ezt tágabb metaetikai kontextusba helyezni. Úgy tűnik, hogy Spector implicit módon a konstruktivista metaetikára, annak is David Copp által megfogalmazott realista vál-

²³ Ruth CHANG: „»All Things Considered«” *Philosophical Perspectives* 2004/1.

tozatára támaszkodik.²⁴ Azonban Spec-
tor épp azt a lépést nem indokolja meg
kellőképp, hogy a társadalmi hatékonyság
miért ad morális alapot nemcsak a
morális kötelezettségek, hanem a jog-
rendszer normatív létére is.

Will Waluchow a Dworkin–Waldron-
vita²⁵ nyomán előtérbe került kérdésre,
az alkotmánybíráskodás (*judicial review*)
demokratikusságára keres megoldást.
Ebben a kötetben jól ismert nézetét
egészíti ki, miszerint az alkotmánybírá-
skodás lehet demokratikus, ha az nem a
bíró saját, hanem a közösség alkot-
mányos moralitásán nyugszik, (120–
121. o.). Waluchow célja, hogy a razi
normativitáselmélet alapján bemutassa,
miként lehetséges, hogy egy (alkot-
mány)bíró morális szempontok alapján
döntson anélkül, hogy ez antidemokrati-
kus lenne. A téma iránt érdeklődők szá-
mára mindenképp izgalmas Waluchow
finomított elmélete. Azonban azzal, hogy
kifejezetten Raz normativitáskonceptci-
óját használja, természetesen kiteszi
magát az utóbbival szemben felmerülő
kritikáknak is.

Bojan Spaić tanulmányában az értel-
mezési szabályok normativitását vizs-
gálja. Kérdése, hogy milyen értelemben
nevezhetjük normatívnak az értelme-
zés szabályait, az értelmezési kánono-
kat (nyelvtani, történeti, rendszertani
stb.). G. H. von Wrightra és John Sear-

le-re, valamint Marmor fentebb recen-
zált tanulmányára támaszkodva Spaić
normataxonómiája alapján végigköve-
ti, hogy az értelmezési kánonok milyen
típusú normaként értelmezhetők. Amel-
lett, hogy a Marmor tanulmányánál fel-
vetettek közvetetten Spaić érvelésére itt
kihatnak, újra hangsúlyozni kell, hogy
közel sem annyira egyértelmű az, hogy
egy norma, ami konstituál egy tevékeny-
séget (pl. az értelmezés módját), ne tud-
na egyszerre okot is adni arra (167. o.).
Amellett, hogy ez az elhatárolás már ön-
magában vitatható, Marmor kifejezet-
ten megengedő abban, hogy egy nor-
ma egyszerre több típusba is tartozhat
(112. o.). Így Spaić szigorú elkülöníté-
se erősen megkérdőjelezhető. Izgal-
masabbnak tűnhet a szerző azon meg-
állapítása, hogy még abban az esetben,
ha az értelmezési kánonok normatívak
is, természetükből fakadón nem tudnak
egyetlen helyes választ adni. Ez a meg-
állapítás azonban nem új, és Spaić telje-
sen figyelmen kívül hagyja azt a jelentős
irodalmat (mindenekelőtt Dworkin mun-
kásságát), ami a jogi szabályok teljes
determináltsága mellett érvel.²⁶ Ez ter-
mészetesen abból is fakad, hogy Spaić
elfogadja Marmor normativitásfelfogá-
sát, ami a jogi normativitást elkülöníti a
morálistól.²⁷

Hart realizmuskritikájának vizsgálá-
tához nyúl vissza Andrej Kristan. Azt

²⁴ David COPP: *Morality, Normativity, and Society* (Oxford: Oxford University Press, 1995); Carla BAGNOLI: „Constructivism in Metaethics in Edward N. ZALTA (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2017 Edition) plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/constructivism-metaethics/.

²⁵ Jeremy WALDRON: *Law and Disagreement* (Oxford: Clarendon Press, 1999); Ronald DWORKIN: *Justice for Hedgehogs* (Cambridge: Belknap Press 2011) 18. fejt.

²⁶ Brian H. BIX: „Legal Interpretation and the Philosophy of Language” in Lawrence M. SOLAN – Peter TIERSMA (szerk.): *The Oxford Handbook of Language and Law* (Oxford: Oxford University Press 2012) 145–158.

²⁷ Kiváltképp igaz Dworkin késői munkásságára, vö. DWORKIN (26. l.) 19. fejt.; Jeremy WALDRON: „Jurisprudence for Hedgehogs” *NYU School of Law, Public Law Research Paper* (2013), papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2290309.

mutatja be, miként lehetséges választ adni szabályszeptikusként Hart híres „tévedhetetlenségi érvére” (*argument from infallibility*). Röviden összefoglalva: Hart szerint a realisták álláspontja alapján (a jog az, ahogy a bíróság dönt) a végleges (*final*) bírósági döntések egyben tévedhetetlenek (*infallible*) is, ami viszont konstraintív. Hiszen így a bírászkodás nem lenne más, mint „a pontozó szabad belátásának játéka”,²⁸ ahol a pontozó döntésére fogalmilag nem mondhatjuk, hogy hibás (178. o.). Kristan saját álláspontja, hogy a bírászkodást a pontozó belátásának játéktól meg lehet szabályszeptikus alapon is különböztetni, ami szerinte helyesebb, mint Hart végkövetkeztetése (180–182. o.). Kristan ebben a nyelvfilozófia, azon belül a pragmatika eredményeire támaszkodik, ami jelenleg a jogelmélet egyik legaktívabban kutatott területe.²⁹ Álláspontja szerint a bíró azért nem dönthet ilyenkor sem teljesen szabadon, mivel az megköti a kezét, hogy *úgy kell tennie (purport)*, mintha jogi szabályokon alapulna a döntése, nem pedig a szabad akaratán (183. o.). A „mi a jog?” kérdés ilyenkor egyenlő lenne azzal, hogy mit kell tennie a bírónak, hogy döntését elfogadják véglegesnek az adott közösségben (184. o.). A konklúzió vitathatatlanul eredeti, és nem titkolom, hogy magam is rendkívül ígéretesnek tartom a pragmatikai irányultságú kutatásokat különböző analitikus, dogmatikai problémák megoldására. Kristan elemzése azonban két, összefüggő kritikával illethető.

A pragmatikai elemzés egyrészt mindig feltételezi a bíróságok mellett egy „társalgási partner” létét, amit Marmor nyomán általában a törvényhozásban szoktak megragadni.³⁰ Kristan ehelyett a „közösséget” teszi a beszédaktus „fogadó partnerévé”, ami rögtön felveti, hogy kit értsünk közösség alatt? Csupán a többi bírót, esetleg a többi jogászt? Vagy a szélesebb társadalmat? Amennyiben az előbbit értjük „közösség” alatt, akkor a normativitás szempontjából természetesen eltérő nézőponthból, de ugyanoda jutunk, mint Hart, amikor a „birkaól” metaforájával élt.³¹ Ha az utóbbit, akkor arra az álláspontra kell helyezkednie Kristannak, hogy egy döntés „legalitása” egyenlő egy (vélt) jogi szempontok szerinti legitimitással.

Amíg Kristannál a fő kritikám abból fakadt, hogy nem tisztázta kellőképp a pragmatikai megközelítéshez, Katharina Stevens tanulmányának épp ez a legizgalmasabb része. Stevens kiindulópontja a magyar jogelmélet irodalmában is jól ismert analógiaprobléma.³² Azaz miként képes az analógia orientálni a bírói döntést, mennyiben köti meg a bíró kezét, mik a releváns tulajdonságok, amik alapján két eset hasonlít (177–179. o.). Stevens az analógia interdiszciplináris irodalmára támaszkodva azt állítja, hogy a kérdés megoldásához a bíró szerepén keresztül vezet az út (183. o.). Ezt ő tolmácsszerepként (*interlocutor*) azonosítja, aki az elé hozott érveket a lehető „legjobb szívvvel” (*principle of charity*) olvasva értékeli. Mivel a tolmácsként

²⁸ Takács Péter fordításában.

²⁹ Timothy A. O. ENDICOTT: „Law and Language” in Edward N. ZALTA (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2016 Edition) plato.stanford.edu/archives/sum2016/entries/law-language/.

³⁰ Andrei Marmor: *The Language of Law* (Oxford: Oxford University Press 2014), 2. feje.

³¹ Takács Péter fordítása. HART (12. l.) 117.

³² PESCHKA Vilmos: „Típus és analógia a jogban” in *Jog és jogfilozófia* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1980) 355–369.

felfogott bíró feladata szerinte az, hogy pártatlanul megítélje az elé hozott érvek erejét, a *per analogiam* érveket is ennek fényében kell értékelje. Ennek megfelelően számba kell vennie, hogy *jogi szempontból* mennyire hasonlít a két eset, amit össze kell mérnie (201–204. o.). Amennyiben komolyan veszi tolmácsi feladatát, az analógia a bíró számára nem csak barát, de ellenség is lehet Stevens szerint (203. o.). Nem világos azonban, hogy mennyire koherens ez az álláspont a retorika jogi döntéshozatalban betöltött szerepéről. Egyrészt a bíró szerepét alapvetően retorikai funkciók alapján fogja fel, míg a szabályok meghatározottságáról már harti keretben beszél (204. o.). Mindenképpen bővebb kifejtést érdemelne a normativitás oldaláról a jogi szillogizmus és az analogikus érvelés közti lehetséges hasonlóság (205. o.), főképp, hogy már előbbi helyességét is megkérdőjelezzük az újabb szakirodalomban.³³

A kötet utolsó két tanulmánya a kortárs jogelmélet egyik legizgalmasabb problémáját, a transznacionális jogot, konkrétan annak normativitását veszi számba. Elsősorban a *socio-legal* elméletek képviselőitől több kísérlet született, hogy először deskriptív, majd normatív keretbe foglalják azt a jelenséget, hogy a 20. század második felében az állami jog mellett szub-, transz-és szupranacionális normarendszerek is megjelentek.³⁴ A szuverén állam (illúziójának) kiiktatá-

sa a normativitás felől is kérdéseket vet fel. Mindenképp szükséges tehát, hogy a globális normatív pluralizmust is leírni képes normativitásfogalmat dolgozzunk ki.³⁵

A recenzált kötet utolsó két fejezete is ezt a célt tűzi ki, két meglehetősen különböző nézőpontból. Veronica Rodriguez-Blanco arra a kérdésre keresi a választ, hogy értelmezhető-e, és ha igen, miként, a joguralom (*rule of law*) transznacionális kontextusban. Az alapproblémát az adja, hogy a transznacionális jognak való megfelelés önkéntes (pl. magam kötöm ki a kereskedelmi választottbíró-ságok joghatóságát), így kevésbé releváns a joguralom hagyományos funkciója. Hiszen, ha önkéntesen vetem alá magam egy normának, akkor miért kellene vizsgálnom a kényszer alkalmazásának megalapozottságát (209–211. o.)? Rodriguez-Blanco értelmezésében azonban a joguralom funkciója az, hogy az önkényes (*arbitrary*) döntés ellen védjen, hiszen ekkor az egyén nem férhet hozzá a vele szemben alkalmazott erőszak indokaihoz (212–216. o.). Eddig Rodriguez-Blanco érvelése meglehetősen meggyőzően mutatja be, hogy a normativitás szempontjából miért lehet releváns ez a kérdéskör. Sajnos azonban az általa nyújtott megoldási javaslat meglehetősen „mindent vagy semmit” jellegű. Ha elfogadjuk ugyanis a korábbi munkáiban is proponált,³⁶ G. E. M. Anscom-

³³ Luís DUARTE D'ALMEIDA: „On the Legal Syllogism” in David PLUNKETT – Scott J. SHAPIRO – Kevin Toh (szerk.): *Dimensions of Normativity: New Essays on Metaethics and Jurisprudence* (Oxford: Oxford University Press 2019).

³⁴ Paul Schiff BERMAN: „Global Legal Pluralism as a Normative Project” *UC Irvine Law Review* 2018/2.

³⁵ Társadalomelméleti megközelítésben I. Gunther TEUBNER: „Global Bukovina: Legal Pluralism in the World-Society” in Gunther TEUBNER (szerk.): *Global Law Without a State* (Brookfield: Dartmouth 1997); KARÁCSONY András: „Kitekintés: globalitás – lokalitás” in *Jogfilozófia és társadalomelmélet* (Budapest: Attraktor 2000).

³⁶ Veronica RODRIGUEZ-BLANCO: *Law and Authority under the Guise of the Good* (Oxford: Hart 2014).

be-ra építő elméleti keretet, akkor erről a kérdéstről is meggyőző az álláspontja. Ez a módszertan azonban épp a jog normativitásának magyarázatában talált erőteljes kritikuskokra.³⁷

Miodrag Jovanović azt vizsgálja, hogy az „azonosítatlan normatív objektum”-nak nevezett szabályozási eszközök mennyiben mondhatók normatívnak (227–228. o.). Ezek olyan különböző szervezetek által kibocsátott normák, amelyek többé-kevésbé rendelkeznek kötőerővel a gyakorlatban. A bázeli szabályok például úgy tesznek szert normativitásra Jovanović szerint, hogy formálisan nem kötelezők. Míg a WHO instrumentumai, bár formálisan kötelezők, a gyakorlatban mégsem normatívak (243–248. o.). Jovanović ezt azzal magyarázza, hogy a normativitást függetleníteni kell a formális kötőerőtől (*bindingness*), a hangsúlyt a jog (provizórikus) fogalmának más elemeire kell helyezni. Ezáltal beszélhetünk relatív normativitásról, azaz egy norma lehet többé vagy kevésbé normatív (241–242. o.). Sajnos ez a megközelítés több problémát vet fel, mint amennyit megold. Egyrészt explicit módon egy jogfogalom-prototípusra épít, ami önmagában is megkérdőjelezhetővé teszi a jog normativitásáról alkotott elképzelést (239–240. o.). Lehetséges, hogy érdemesebb lett volna ilyen előfeltételek mellett inkább a jog normativitásából kiindulni, és nem a jog fogalmából. E tekintetben úgy tűnik, hogy Jovanović az elemzésének célpontjait (formálisan kötelező, gyakorlatban nem

indokadó és fordítva) a jog normativitásának egy kevésbé robusztus koncepciójával kívánja magyarázni. Azonban adós marad azzal, hogy egyértelműen állást foglaljon, hogy a felsorakoztatott elméletek (235–240. o.) közül melyiket tartja helyesnek. Így egy jó problémafelvetésre mind a normativitás, mind a jog fogalma oldaláról meglehetősen ingatag választ kapunk.

Az egyes fejezetekkel szemben felhozott kritikák azonban egyáltalán nem arra utalnak, hogy a megjelent munkák gyenge minőségűek lennének. Épp ellenkezőleg, inkább abból fakadnak, hogy a jog normativitása az egyik legvitatottabb terület, ahol a különböző álláspontokból nem tudtak eleddig kánonok kialakulni. Hogy a kötetben egy ennyire vitatott kérdéstről ilyen sokféleképpen, sok megközelítésből írnak, inkább dicséretre adhat okot. Külön öröm, hogy a közép-európai régió ennyi szerzője kutat aktívan az analitikus jogelmélet területén. Mind a kötet szerkesztésének központját adó Szerbiában, mind több lengyel egyetemen élénk, nemzetközi színvonalú kutatásokat fedezhetünk fel a normativitás kérdésében. Ezekhez a régiós jó gyakorlatokhoz pedig érdemes lenne a magyar jogtudományunk is felzárkózni.

Fábián Áron*

³⁷ Brian H. Bix: „Law and Reasons: Comments on Rodriguez-Blanco” *Problema: Anuario de Filosofía y Teoría Del Derecho* 2013/7; Juan Vega Gomez: „Book Review: Veronica Rodriguez-Bianco, Law and Authority Under the Guise of Good” *Law and Philosophy* 2016/4.

* Doktori hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jog- és Társadalomelméleti Tanszék, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: fabian.aron@gmail.com. Az írás az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

SIPOS FERENC: MUNKÁVAL KAPCSOLATOS SZANKCIÓK A MAGYAR BÜNTETŐJOGBAN (BUDAPEST: HVG-ORAC 2019) 376.

Sipos Ferenc két komoly feladatra is vállalkozott könyvében, egyrészt, hogy bemutassa a munkabüntetések kialakulásának történetét, az azokat megalapozó nemzetközi forrásokat, másrészt, hogy a munkabüntetések hazai szabályainak vizsgálata mellett európai kitekintést is adjon a jogintézmény gyakorlati alkalmazhatóságáról. Az elemzés öt nagy szerkezeti egységre tagolódik. A bevezető részből megismerhetjük az emberiség munkához való viszonyát, annak különböző stációit az antikvitástól az ipari forradalomig, illetve azt a szemléletváltozást, amely lehetővé tette, hogy a munka szankcióként funkcionálhasson a társadalomban. A második rész a magyar szabályozás történetére koncentrálna vizsgálja azokat büntetőpolitikai elveket, amelyek mentén bevezetették a munkabüntetések különböző formáit. Ez a gondolati egység a rendszerváltozással zárul, és kiváló elméleti alapul szolgál a hatályos szabályozás bemutatásához a harmadik részben. Ezt követően megismerkedhetünk a munkabüntetések alkalmazásának hét európai példájával, elsősorban a skandináv államokra fókuszálva.

A hazai és európai szabályozás alapos és kritikus szemléletű bemutatásán túl azonban mást is kapunk a monográfiától. Sipos Ferenc új műfajt teremtett: a szórakoztató jogirodalmat. A hazai jogtudományban szinte elkerülhetetlen, hogy egy jogintézmény bemutatása alapos és általában száraz történeti áttekintéssel induljon. E kötetben az elméleti alapvetés és a történeti fejezetek csaknem a monográfia felét teszik

ki, azonban olyan szellemesen és élvezetesen megírva, mint egy történelmi kalandregény. Az érzékletes példák és az olvasó felé tett kikacsintások magával repítik az olvasót a különböző történeti korszakokba, és rendkívül plasztikussá teszik azt a társadalmi közeget, amelyben az egyes munkabüntetések bevezetésre kerültek, majd szükségképpen megbuktak.

Ez a történeti áttekintés nemcsak önmagában érték, hanem fontos elméleti támpontként szolgál egy másik munkavégzési kötelezettséghez kapcsolódó jogintézmény, a közmunka buktatóinak az alaposabb megértéséhez is. Igen tanulságos a dologházak bevezetésének indokolása. A dologházak felállítása szoros kapcsolatot mutat a XIX. század második felében bekövetkező gazdasági és társadalmi változásokkal, elsősorban a bérmunka megjelenésével és az ezzel együtt járó szegénység és a szociális kirekesztettség növekedésével. Így az első dologházak valójában a szegénygondozás eszközeivé váltak, lakói pedig azok lettek, akik nem tudtak integrálódni a kapitalista társadalomba. Stigmatizálódtak azok a nincstelenek, akiknek a munkaképességük ugyan megvolt, de mégsem dolgoztak. A közvélekedés szerint a munkakedv hiányát a munkára szoktatással lehetett „kezelni”. Jól példázza a korsellemet a szerzőnek Balla Kálmántól vett idézete, amely szerint a társadalomnak kötelezettsége megvédenie magát azoktól, akik saját megélhetésükről nem gondoskodnak, azaz „*hereként akarnak a társulat szerzeményiből élőködni*” (93. o.); ennek eszköze pedig

a munkára kényszerítés. A munka általában állami nagyberuházáshoz, például útépítéshez vagy folyószabályozáshoz kapcsolódott. Balla szerint ezeknek a „henyelőknek” a dologházból szabadulására akkor kerülhetett sor, ha szorgalmukkal kiérdemelték, és önálló munkavállalásra már alkalmasnak látszottak. A dologházakra az általános munkakényszer volt jellemző, a beutaltak semmilyen formában nem kaptak szabadságot munkájuk jellegének megválasztásában. A munkára nevelés alapvető elvei azonban már a kezdetektől sérültek; a beutaltak olyan munkát végeztek, amely nem illeszkedett a korábbi tapasztalataikhoz, így nemcsak az így végzett munka hatékonysága, hanem a társadalmi vissza illeszkedés sikere is megkérdőjelezhető volt. Sipos arra is rámutat, hogy az alacsony hatékonyság és a motiváció hiánya miatt nem sikerült a dologházakat bekapcsolni a gazdasági élet vérkeringésébe. Ennek oka pedig az volt, hogy a beutaltak elveszítették szociális kapcsolataikat, munkájuk társadalmilag értelmetlen volt, és a közvetlen kényszer hatására minden méltóságát elveszítette. (113. o.) Bár a dologházi beutaltak iskolai képzésben is részesültek, és erre szorgalmi jegyet is kaptak, mivel a végrehajtás során a munkakényszer dominált, a nevelési célok a gyakorlatban nem valósultak meg.

A rendes és munkás társadalmi életre nevelés gondolata nem idegen a XXI. századi magyar szabályozástól sem. 2011 után a legfontosabb foglalkoztatáspolitikai eszköz a közmunka lett, amelynek deklarált célja, hogy munkanélkülieket visszavezesse a nyílt munkaerő piacra. Bár a közmunka valóban eszköz lehet az egyén munkaerőpiaci kapcsolatának erősítéséhez és a munkatapasztalatának megfelelő munkalehetőség fenn-

tartására, az, ahogy a Magyarországon a 2011. évi CVI. törvény alapján intézményesült és megvalósult, inkább idézi a régi dologházak elképzeléseit, mint az aktív munkaerőpiaci eszközök modern formáját. A munkaválasztás szabadságának megvonása és a végrehajtás során a helyi önkormányzati hatalomnak való kiszolgáltatottság tovább növeli a társadalmi egyenlőtlenséget, és még kiszolgáltatottabbá teszi azokat, akik a megélhetési forrás nélkül maradtak.

Sipos az európai modellek bemutatása során több helyen rámutat arra, hogy az önkéntesség és a munka megválasztásának szabadsága az a két feltétel, amely a munkával vagy munkára nevelés eredményességének kulcsa lehet. A közfoglalkoztatás során a munka és a munkáltató megválasztásának szabadságától való megfosztás (az ellátórendszerből való kieséstől való félelmet most nem említve) olyan kényszerítő eleme a hazai közfoglalkoztatásnak, amely az emberi méltósággal való összeegyeztethetőség kérdését veti fel.¹ Az emberhez méltó munkakörülmények és munkafeltételek, az értelmes és nem megalázó munka biztosítása a közfoglalkoztatásban is alapvető értékek, de legalábbis azoknak kellene lenniük. Az alapvető jogok biztosa több alkalommal vizsgálta a hazai közmunkaprogramokat, és felhívta a figyelmet azok alapvető jogokat sértő mozzanataira. A „rendes” életvitelhez szoktatás is megjelent a közfoglalkoztatásról szóló törvényben és az ahhoz kapcsolódó jogszabályokban, ám ezeket a rendelkezéseket az Alkotmánybíró-

¹ LEHOCZKYNÉ KOLLONAY Csilla: „Előszó” in ZEMPLÉNYI Adrienne (szerk.): *A Munka Méltósága projekt*, (Budapest, AJB Projektfüzetek 2013/4.) 10–11.

ság megsemmisítette.² Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint ez a mozzanat az önkormányzatok számára arra teremtett lehetőséget, hogy a szociális ellátást kérelmezők és az arra jogosultak életmódját, életvezetését a belső magánszférájukban ellenőrizzék, amely szükségtelenül korlátozza a magánszférát, és így az emberi méltósághoz való jog sérelméhez vezet. Bár a közfoglalkoztatás hatályos szabályaival kapcsolatos legfőbb kritika továbbra is az emberi méltóságot sértő, megalázóan alacsony munkafeltételek mentén való végrehajtás, nem mehetünk el amellett, hogy a program gazdasági hatékonysága is bizonyítottan alacsony, illetve legfontosabb célját, az elsődleges munkaerőpiacra való visszavezetést sem segíti.³ A közfoglalkoztatás eredménytelensége feltehetőleg hasonló okokra vezethető vissza, mint amelyek a múlt században a dologházak kudarcát okozták.

A könyv második fele tartalmazza egyrészt a hatályos büntetőjogi szabályok bemutatását, másrészt pedig e szabályok következetes és értő kritikáját. Sipos megállapításai kidolgozott elméleti alapját adják a könyv végén megfogalmazott anyagi és eljárásjogi reformjavaslatoknak. A nemzetközi példák jól illusztrálják, hogy a munkabüntetés nem a gondosan kimunkált részletszabályoktól, hanem a végrehajtásra fordított energiától, figyelemtől és megfelelő anyagi erőforrásoktól lesz eredményes. Ezért különösen fontos a könyvnek az az alfejezete, amely számszerű kimutatást ad a közérdekű munka költséghatékonyágáról egy TÁMOP program pél-

dáján keresztül. A közérdekű munka a szabadságvesztés kiváltásán túl konkrét gazdasági haszonnal is járhatna, amely a fokozottabb alkalmazása mellett szóló egyik legnyomósabb érv. Annál is inkább érdemes lenne a gyakorlatban is hasznosítani Siposnak azokat a *de lege ferenda* javaslatait, amelyek a közérdekű munka gyakorlati alkalmazhatóságát növelnék, mivel a hazai börtönkörülmenyekre jellemző túlzásfoltosság ezzel csökkenthető lenne. Így az Európai Emberi Jogi Egyezménynek való megfelelés is inkább biztosított lenne, ezzel pedig az Egyezmény 3. cikkének sérelmére alapított kártérítési perek száma is csökkenhetne.⁴

Kevés olyan kérdés van, amelynek tárgyalására Sipos Ferenc nem tér ki. Az egyik a kényszermunka tilalmának és az ezzel kapcsolatos európai emberi jogi egyezményeknek a részletes bemutatása. Sipos sajnos csak néhány oldalt szentel azoknak a jogszabályhelyeknek a bemutatására, amelyek nemzetközi egyezménybe ütköznek. A 2013. évi CCXL. törvény a büntetések, az intézkedések, egyes kényszerintézkedések és a szabálysértési elzárásról végrehajtásáról úgy rendelkezik, hogy közérdekű munka végzésére a gazdasági élet valamennyi résztvevőjénél lehetőség nyílik, holott az ILO 29. számú Egyezményének 2. cikk 2c) pontja tiltja, hogy a bírói ítélettel munkára kötelezett személyeket magán-személyek, vállalatok vagy egyesületek rendelkezésére bocsájtsák munkavégzés céljából. Ugyanígy a 2. cikk 2c) pontjába ütközik az a hazai gyakorlat, amely lehetővé teszi, hogy a munkabüntetések úgy hajtsák végre, hogy abban a

² 30/2017 (XI. 14.) AB határozat.

³ HUNGLER Sára – KENDE Ágnes: „Nők a családszervezési és foglalkoztatáspolitikai keresztútján” *Pro Futuro* 2019/2. 1–15.

⁴ Lásd például: Varga és mások Magyarország elleni ügye, 14097/12., 45135/12., 73712/12. számú kérelmek, az EJEB 2015. március 10-én kelt ítélete.

pártfogó felügyelő nem vagy nem a büntetés kitöltéséig vesz részt. Tekintettel arra, hogy a 29. számú Egyezmény az ILO alapegyezményei közé tartozik, és így kiemelt fontosságú a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet és az abban részes államok számára, érdemes lett volna bemutatni, hogy milyen következményekkel jár vagy járhat, ha egy részes ország nem felel meg az egyezmény követelményeinek. Különösen időszerűvé teszi ezt a kérdést, hogy az ILO jelentéstételre hívta fel Magyarországot a 29. számú Egyezményben foglaltaknak való megfelelés ellenőrzésére.⁵

A másik terület, ahol szívesen megismerné az olvasó a szerző részletesebb álláspontját is, az a munkabüntetések alkalmazásának modern kori előnyei, elsősorban a szabadságelvonással járó büntetésekhez képest. A szerző bemutatja a közérdekű munka hazai és európai alkalmazási gyakorlatának eredményeit, különös tekintettel a visszaesők számának alakulására, azonban az olvasó teljesebb képet kaphatna, ha ezeket az adatokat a szabadságvesztéssel járó büntetésekkel kapcsolatban is megismerhetné. Az közérdekű munka sikerének egyik lényeges fokmérője a skandináv államokban az alacsony visszaesési ráta, azonban ezeket az adatokat a hazai gyakorlatból egyáltalán nem kapjuk meg, pedig önmagukban és a szabadságelvonással járó büntetésekkel összehasonlítva is érdekesek és tanulságosak lennének.

A pártfogó felügyelettel kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdések bemuta-

tásával Sipos Ferenc egy olyan problémára is rávilágít, amely messze túlmutat a közérdekű és a jóvátételi munka büntetőjogi nehézségein. Ez pedig a reintegrációs szemlélet teljes hiánya az állami büntetőpolitikában. Sipos a jóvátételi munka kapcsán mutat rá arra, hogy a megfelelő létszámú pártfogói felügyelet lehetővé tenné, hogy az elkövetők hatékony segítséget kapjanak egy tervszerű életvitel kialakításához, amely az intézkedés sikerének alapköve, és sikerrel csökkenthetné a visszaesések számát. A pártfogó felügyelőnek kulcsszerep jutna a közösség védelmének erősítésében és az elkövető társadalmi integrációjában. Ehhez képest a pártfogók nemzetközi összehasonlításban is rettenetesen magas munkaterhe lehetetlenné teszi, hogy érdemi segítő munkát végezzenek, szerepük pusztán az adminisztrációra korlátozódik a gyakorlatban. Sipos rámutat arra is, hogy az intézkedés bevezetésének célja valójában nem a gyakorlati igények megvalósítása volt, hanem a nemzetközi jogi kötelezettségeknek való névleges megfelelés.

Sipos Ferenc monográfiája egy nagy gondtal és társadalmi érzékenységgel megírt mű, amely azon túl, hogy jogtudományi szempontból is jelentős, egyben rendkívül élvezetes és szórakoztató olvasmány is. Őszintén ajánlom mindenkinek, büntetőjogi érdeklődésének mértékétől függetlenül.

*Hungler Sára**

⁵ Reports requested and replies to CEACR comments: C029 - Forced Labour Convention, 1930 (No. 29), Hungary, www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:51:0::NO:51:P51_CONTENT_REPOSITORY_ID:2542990:NO.

* PhD, tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4; egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3.
E-mail: hungler.sara@tk.mta.hu.

MARINKÁS GYÖRGY: AZ ŐSLAKOS NÉPEK VÉDELMÉNEK AKTUÁLIS JOGI KIHÍVÁSAI (MISKOLC: MISKOLCI EGYETEM ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KAR 2018) 405.

Amikor jelen sorok írója a kötetet először kezébe vehette (2018 novembere), akkor a nemzetközi és a hazai sajtóban egyaránt széleskörű publicitást kapott egy amerikai fiatalember halála, aki a szentineléz törzset szerette volna keresztény hitre téríteni.¹ Sok kommentátor felelőtlennek nevezte a fiatalembert (túl azon, hogy segítőtivel megsértette azokat az indiai belső jogi normákat, miszerint a parányi sziget megközelítése és az őslakosokkal való külső kontakt létesítése önmagában bűncselekmény), aki már csak megjelenésével is olyan betegséget hozhatott a szigetre, amely ellen az őslakos közösség – egyedi létfeltételeikből fakadóan – nem immunis, ezáltal akár a teljes közösség létét is veszélyeztette. Amikor e sorok írója ezt a recenzióját befejezi, éppen az elmúlt 100 év legnagyobb globális járványa tombol, amely mindannyiunk életét teljesen felforgatta. Nem nehéz ugyanakkor belátni, hogy a mai körülmények között a viszonylagos elszigeteltségben élő, a járványokkal szembeni immunitás teljes hiányában, az őslakosok számítanak a legveszélyeztetettebb embercsoportnak.

A szentinelézek „romantikus” elszigeteltségéről, illetve az amazonasi őslakos törzsek élőhelyének veszélyeztetettségéről az utóbbi időben egyre többet hallhat a közvélemény, például Braziliában újra és újra napirendre került az Amazonas menti fakitermelés gyorsított és könnyített engedélyezése, akár az erdők égetése révén. Ezzel művelés céljára területeket „nyernek”, ugyanakkor leszűkítik a már így is komoly veszélynek kitett őslakosok, törzsi népek élőhelyeit, és kizusztítják az őshonos fajokat és a Föld „tüdejének” tartott őserdőket (esőerdőket) is, amelyek közül a legnagyobb területű összefüggő esőerdő jelenleg még az Amazonas vidékén található. Nem nehéz tehát belátni, hogy jelenkorunk globális ökológia kihívásainak (amelyek regionális, mi több, lokális kihatásait is érezzük már) a környezettel legszorosabb szimbiózisban élő őslakos és törzsi népek a leginkább kitett közösségek, akik emiatt már azelőtt eltűnhetnek, hogy a nem őshonos népek a klímaváltozás, elsivatagosodás és egyéb vészforogatókönyvek problémáival elkezdhetnének egyáltalán megküzdni.

Közismert a tény, hogy az ENSZ jelentése szerint az ilyen törzsek, népek száma rohamosan csökken, életfeltételeik romlanak, figyelemmel az urbanizációs és egyes globalizációs hatásokra.²

² Az ENSZ szerint kb. 370 millió őslakos él a világon kb. 90 államban. Számarányuk szerint a világ összlakosságának alig 5%-át adják, ugyanakkor a legszegényebb 15%-ban vannak, miközben 5000 különböző kultúrát képviselnek, és a Földön beszélt kb. 7000 nyelv többsége az őslakosokhoz köthető: <https://www.un.org/en/events/indigenousanday/>. A monográfia megjelenése után, de jelen recenzió írásakor az ENSZ publikálta a világ ősho-

¹ 2020 májusában annyit tudunk erről az újról, hogy az USA kormánya nem vár az indiai kormánytól további lépéseket, és az indiai kormány is már régen felhagyott a holttest felkutatásával, a fiatalember segítői ellen pedig büntetőeljárás indult. Az esetet emberölésnek minősítették, azonban sem az amerikai, sem az indiai kormány nem indított nyomozást a szentineléz törzs tagjai ellen.

Marinkás György PhD-disszertációként megvédett és monográfiaként publikált munkája Magyarországon hiánypótló, ilyen alaposággal, részletességgel és széles nemzetközi jogi kitekintéssel ugyanis a témát még senki sem dolgozta fel magyar nyelven.³ Nem túlzás azt állítani, hogy több őslakos, törzsi nép veszélyeztetettsége miatt ezek a munkák értékmentőnek, a globális kulturális örökség egyfajta mementójaként is tekinthetők. Számba veszik a kézirat lezárásakor még létező népeket, törzseket, a rájuk vonatkozó nemzetközi (multilaterális-globális), regionális és hazai védelmi célú normákat, az azokban foglalt mechanizmusokat, és kitérnek ezek hatékonyságának értékelésére is.

A mű által feldolgozott kérdéskör három terület metszéspontjában helyezkedik el, hiszen az őslakos népekre vonatkozó normák értelmezhetők egyrésztől i) emberi jogi, másrésztől ii) kisebbségi jogi, harmadrészt pedig iii) őslakosok-törzsi népek jogai szerin-

nos népeinek helyzetével foglalkozó, 2019-es jelentését. Lásd: State of the World's Indigenous Peoples. Implementing the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, 4th Volume, United Nations Publication, ST/ESA/371, 2019. <https://social.un.org/unpfit/sowip-vol4-web.pdf>.

³ A kevés számú hazai szakirodalmi forrást szinte kivétel nélkül feldolgozza, talán csak 3 forrás hiányolható, mivel 2009 őszén az őshonos kisebbségeknek különszámot szentelt a Pro Minoritate c. folyóirat. Így a magyar nyelvű, társadalomtudományi, elsősorban jogi források közül hiányolható: KÖRTVÉLYESI Zsolt „Az őslakos népek jogai” *Pro Minoritate* 2009/ősz. 10–30.; Joshua CASTELLINO „Őslakos népek és a megbocsátás, megbékélés célja a nemzetközi jogban: a visszaható hatály tilalmának kibontása” *Pro Minoritate* 2009/ősz. 31–47.; KÖRTVÉLYESI Zsolt „Kollektív kárpótlás és kisebbségek: őslakos népek” *Pro Minoritate* 2009/ősz. 48–73.

ti kontextusban. Ezek között természetesen nagy az átfedés, ugyanakkor a védelmi és kikényszerítési mechanizmusokban már jelentős különbségek mutatkoznak. Nagyon helyes a szerzőnek az a megoldása, hogy az egyén felől, emberi jogi kiindulópontból indítja az elemzést, azért is, mert így szemléletesen rá lehet mutatni az emberi jogok – kisebbségi jogok – őslakosok jogai hármasságában az e sorrendben csökkenő védelmi és kikényszerítési lehetőségekre. Az emberi jogok védelme a legerősebb védelmi szint a három közül, ugyanakkor az egyén jogai nem feltétlenül képesek lefedni a csoport, az őslakos közösség, törzsi nép egyéneken felülemelkedő érdekeit és értékét. Azonban a szerző arra is rámutat, hogy az őslakosok jogai ma már kidolgozottságukban fejlettebbek például a kisebbségi jogoknál, mivel számos olyan attribútum kapcsolódik hozzájuk (pl. speciális természeti erőforrások kérdése a törzsi népeknél jelentősebb, mint a kisebbségeknél), amelyeket az államok és a többségi társadalmak kiaknáznak, vagy kiaknáznának. Ugyanakkor viszont a kikényszerítési mechanizmusuk szinte bizonyosan gyengébb a kisebbségi jogoknál, az őslakosokról, törzsi lakosokról szóló szerződésben ugyanis nem jött létre az emberi jogok és kisebbségi jogok területéről ismert panasztételi mechanizmus. A meglévő – őshonos státussal összefüggő – panaszok ezért az emberi jogi vagy kisebbségi jogi védelmi szinteken jelennek meg.

A téma legfontosabb multilaterális normája az őslakosokról és törzsi népekről szóló, 1989-ben a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet égisze alatt aláírt szerződés, amelyet sajnálatosan csak 23 állam ratifikált (közülük is 15 latin-amerikai állam, emellett 1 óceániai, 1 afri-

kai, 1 ázsiai és 3 európai), így közel sem tekinthető valódi globális és sokoldalú szerződésnek. Természetesen a helyzetet árnyalja, hogy a legtöbb állam univerzális vagy regionális szinten részese olyan szerződéseknek, amelyek az emberi jogok védőernyője alatt több, őslakos és törzsi nép számára kiemelt fontosságú jogot rögzítenek. E szerződéseket a szerző részletesen ismerteti is (39–190. o.).

Talán az ímént leírtaknak is köszönhető, hogy az emberi jogokról és a kisebbségek csoportjogairól könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre, más a helyzet azonban az őslakos és törzsi népek jogai esetében. Még az angolszász és a francia nyelvű jogirodalomban sem tartozik a csoportjogi és emberi jogi vizsgálódások fókuszába, a vizsgálódásokban a kérdéskör általában felolvad döntően az emberi jogi, ritkábban pedig a kisebbségi jogi megközelítésekben. Ezért is üdvözlendő Marinkás György monográfiája, amely valamennyi jogforrás aprólékos feldolgozására törekszik, és külön kiemelés érdemel, hogy irodalomjegyzéke közel 80 oldalt ölel fel (321–399. o.).

A monográfia belső tagolása arányos, az első szerkezeti egységben az őslakos népek definíciójával és elhatárolási kérdésekkel foglalkozik, a második rész a legfontosabb emberi jogvédelmi dokumentumok és azok ellenőrzési mechanizmusáról szól, külön bontva a globális ENSZ és a regionális védelmi szint elemzését. A harmadik szerkezeti egység kiemelten az őslakos népek jogairól, önrendelkezéséről, identitásukról szól a nemzetközi jogban, így természetesen ez a munka legizgalmasabb része, míg az utolsó rész egy közel 20 oldalas összefoglalás és konklúzió, amelynek összefoglaló része az előző három részben taglalt megállapításokat összegezi.

Az őslakos és törzsi népek védelmének jogi keretei az 1989-es őslakosokról és törzsi népekről szóló egyezményről, a regionális emberi jogi szerződésekkel (mint pl. az 1981-es Ember és népek jogainak afrikai kartájával), az őslakos népekre vonatkozó nemzeti normákkal, valamint általában az emberi és kisebbségi jogokról, illetve a természeti erőforrások feletti rendelkezés jogáról szóló rendelkezésekkel együtt teljeseek, ezeket a monográfia második és harmadik fejezete részletesen kibontja. A környezethez való jog egy speciális aspektusa, a környezethez, mint az őslakos, törzsi népek szakrális jelentéstartalmat is hordozó természetes közegéhez való joga (pl. az önrendelkezési jog egyes aspektusai – 201–222. o. – és a földhöz való jog – 222–270. o.) az emberi jogi bírói fórumok előtt már számos alkalommal megjelent, az őslakos nép csoportjogaként, valamint az egyéni emberi jogok garanciájaként. Ezeket szinte hiánytalanul fel is dolgozza a szerző (pl. az afrikai Ogoni-ügy – a 118–135. o. – és az amerikai kontinensen a Suriname-mal szemben indított ügyek – 141–156. o.). A feldolgozott esetszám egészen imponáló, esetleg egy újabb Suriname ellen indult eljárás hiányolható, azonban az ügyben született bírósági indokolás csak megismétli a korábbi, a szerző által is alaposan feldolgozott döntések megállapításait.

Az ominózus *Case of Kalina and Lokono peoples v. Suriname* ügy 2007-ben indult az Emberi Jogok Amerikaközi Bizottságán (ahova 8 őslakos közösség fordult), majd a Bizottság 2014-ben az esetet az Emberi Jogok Amerikaközi Bíróságához utalta, amely testület 2016 elején hozott ítéletet. Az ítéletben az emberi jogi bírói fórum kimondta, hogy Suriname felelős több, az Emberi Jogok

Amerikai Egyezményben biztosított jog megsértéséért, amikor is a panaszosoknak nem teljesítette a bírósághoz fordulást, valamint a (közösségi) tulajdonhoz való jogát, amikor elmulasztotta a jogokat biztosítani az őslakos közösségek számára, így azok nem voltak képesek hatékonyan és bírói úton fellépni a közösségi tulajdonukat hátrányosan érintő intézkedések ellen. E feldolgozás hiánya azonban nem zavaró, mivel a megállapítások egyébiránt a szerző által alaposan feldolgozott 2005-ös Moiwana- és 2007-es Saramaka-ügyekben született döntésekre rímelnek.

A könyv még olyan területek kérdésével is hangsúlyosan foglalkozik, mint pl. az őslakos népeket megillető szellemi tulajdon kérdése (288–294. o.), illetve a kötet egyik „legeredetibb” vizsgálati fókuszaként a digitális szakadék, a digitális önrendelkezés kérdésével (222–226. o.) is. Ezt a szakadékot döntően az angol nyelv ismeretének hiánya, a technológiai újításoktól és a gyors információáramlástól való tudatos elzárkózás, valamint a kulturális önazonosság kérdésének elvesztése miatt érzett félelem okozza. A digitális szakadék veszélyét felismerve az ENSZ szakosított intézményeként Nemzetközi Távközlési Egyesület 2005 óta foglalkozik a kérdéssel, több olyan projektet is elindítva, amelynek keretében az őslakos és törzsi népek távkommunikációs ismereteit és digitális hozzáférést kívánja elősegíteni, majd erősíteni.⁴

A szerző ugyan több helyen utal a gyámsági rendszerre és annak „örökségére”, de itt a mélyebb elemzés elmarad, ami azonban nem zavaró, hiszen vál-

laltan a jelenlegi rendszerre fókuszál, ugyanakkor számos hiányosság gyökere a gyámsági vagy mandátumrendszerig nyúlik vissza. Elemzésre érdemes kérdés, hogy ez a gyámsági rendszer mennyire volt hatékony, mennyire segítette az őslakos népek jogainak megőrzését.⁵ Csak egy adalékként, a Nemzetközi Bíróság előtt zajlott ún. délnyugat-afrikai tanácsadó véleményezési eljárásban több hivatkozást is találhatunk az őslakos népekre, valamint a Nemzetek Szövetsége idejéből származó mandátumrendszerre, illetve az 1945 után létrehozott gyámsági rendszerre. Utóbbi kapcsán a Nemzetközi Bíróság a tanácsadó véleményben rámutatott, hogy bármely nép jogainak, így különösen az őslakos népek jogainak biztosítása nemzetközi felügyelet nélkül hatékonyan nem valósítható meg, ez pedig a nemzetközi közösség feladata is, ami akkoriban a Gyámsági Tanácsot jelentette.⁶

A konklúzióban pedig szemléletesen megjegyzi a szerző, hogy a *„társadalmi érettség elérése alapvető fontosságú az őslakos népek jogainak hatékony garantálása érdekében. Jóllehet az univerzális és regionális emberi jogvédelmi dokumentumok, és az ezek betartása felett örökődő mechanizmusok jogfejlesztő tevékenysége elengedhetetlenül fontos ahhoz, hogy meghatározzák azokat a nemzetközi standardokat, ame-*

⁵ Az ENSZ Gyámsági Tanácsának archívuma elérhető itt: <https://library.un.org/index-proceedings/trusteeship-council>.

⁶ Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970), Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1971. Lásd: 59., 93. és 130. pontok. Itt a Nemzetközi Bíróság rámutat egy korábbi, Délnyugat-Afrikai nemzetközi státuszáról hozott 1950-es tanácsadó véleményére is.

⁴ Lásd: Digital Inclusion of Indigenous Peoples. <https://www.itu.int/en/ITU-D/Digital-Inclusion/Indigenous-Peoples/Pages/default.aspx>.

lyekhez az államoknak a jövőben tartaniuk kell magukat, e mechanizmusok nem szolgálhatnak végső jogorvoslati fórumként, azaz a jogok érvényre juttatása elsősorban a nemzeti hatóságok feladata. Utóbbiak pedig akkor fogják ellátni e feladatukat, ha sikerül elosztatni a társadalom többségében, az őslakos népekkel szemben meglévő averziókat” (317. o.). A társadalmi érettség kérdése és a többségi társadalom viszonya az őslakos népekhez meghatározó kérdéskör (nemzeti jogban, nemzeti keretek között). Helyesen ismeri fel a szerző, hogy ezt a nemzetközi jogi védelmi rendszer sem képes megfelelően pótolni, legfeljebb bizonyos védelmi szintet garantálni, de a közösség megmaradásának és jólétének kérdése továbbra is a területi állam fennhatósága alá tartozik.

Örömteli ugyanakkor a konklúzió kicsengése, miszerint „az őslakos népek ismeretei számtalan módon alkalmazhatók a fenntartható fejlődési célok megvalósítása érdekében: a hagyományos gazdálkodási módjaik hozzájárulhatnak a termőföldeket kímélő gazdálkodási módok meghonosításához, egyben – tekintve, hogy jellemzően munkaerő intenzív gazdálkodási módokról van szó – munkalehetőséget kínálnak az őslakos csoportok számára. Az őslakos népek ismeretei hozzájárulhatnak továbbá a természeti környezet megóvásához: a múlt századi Yellowstone-modellt meghaladva, egyre több helyütt vonják be az őslakos közösségeket a természetvédelmi projektekbe vagy nemzeti parkok kialakításába, felhasználva a helyi ökoszisztémával kapcsolatos ismereteiket” (317–318. o.). Az őslakos és törzsi népek fenntarthatósági irányú tapasztalatai kétségtelenül fontos

szerepet játszhatnak a többségi társadalommal való szorosabb együttműködésben, a szimbiózis kialakításában. Az ENSZ által a 2015 és 2030 közötti időszakra előirányzott Fenntartható Fejlődési Célok (Sustainable Development Goals – SDGs)⁷ hangzatosak és ambiciózusok, ugyanakkor ezek megvalósításához még nem kerültünk közelebb, és a részcélok, valamint ezek megvalósítási módjaiban sincs konszenzus, mivel maga a „fenntarthatóság” szó, illetve a „fenntartható fejlődés” kifejezés jelentése körül sem alakult még ki tudományos és politikai-gazdasági egyetértés. Ezt a konszenzust valószínűleg nem az őslakos és törzsi népek tapasztalata hozza el, azonban gyakorlati tapasztalataik fontos szempontokhoz juttatják a döntéshozókat (és a közvéleményt).

Összességében le kell szögezni tehát, hogy Marinkás György munkája nem csak hazai jogirodalmi hiányt pótol, hanem – mintegy kulturális misszióként is – pontos helyzetképet, 2018-as áttekintő látéletet ad magyar nyelven a világ őslakosainak és törzsi népeinek helyzetéről, problémáiról. Ezekre pedig minden bizonnyal a nemzetközi közönségnek is hangsúlyosan oda kell figyelni, még egy világválság idején is, mi több, akkor különösen.

Kecskés Gábor*

⁷ Lásd: Sustainable Development Goals Knowledge Platform. <https://sustainabledevelopment.un.org/?menu=1300>.

* PhD, tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4; egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, 9026 Győr, Áldozat u. 12.

E-mail: kecskes.gabor@tk.mta.hu.

ALEXANDRA MERCESCU (SZERK.): CONSTITUTIONAL IDENTITIES IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE (FRANKFURT ET AL.: PETER LANG 2020) 238.

Joseph H.H. Weiler a Francois-Xavier Millet alkotmányos identitásról még 2012-ben írt doktori értekezésének előszavában stílusosan megjegyzi, hogy „*la défense de l'identité nationale et de la spécificité constitutionnelle est, elle, à la mode*”.¹ Vagyis a nemzeti, illetve alkotmányos identitásról szóló diskurzus: divat, mondhatni a korszellem, a *Zeitgeist*² része. Valóban, az alkotmányos identitással kapcsolatos bírósági döntések és publikációk mintegy víruszerűen terjedtek el a Lisszaboni Szerződés 2009-es hatályba lépését követően. Ebben természetesen voltak mintaadó országok, valamint mintakövetők, ahogy a tudományos diskurzus is egyre több és több szerzőt inspirált. E trendbe illeszkedik kiválóan a berlini Peter Lang gondozásában 2020-ban megjelent könyv, a *Constitutional Identities in Central and Eastern Europe*.

1. A kötet a *Central and Eastern European Forum of Young Legal, Political and Social Theorists* (CEE Forum)³ 10. konferenciája eredményeként született, amelyet 2018. május 3-4-én Temes-

váron rendeztek. A könyv három részre oszlik, amelyek közül az első egyféle sajátos előszóként olvasható. Azon túlmenően, hogy a szerkesztő, Alexandra Mercescu a bevezető tanulmányban felvezeti a könyv témáját, a következő írásban a CEE Forum egyik koordinátora, Fekete Balázs arra vállalkozik, hogy rövid visszatekintést adjon a kezdeményezés első tíz éves történetéről. E rövid reflexióból kiderül, hogy a CEE Forum által rendezett éves konferenciák elsősorban fiatal jogászok, politika- és társadalomtudósok számára biztosítanak lehetőséget a kutatásaik bemutatására, ami egyúttal kiváló alkalom a *networkingre*, azaz a kutatók közötti kapcsolatok, illetve hálózatok létrehozására. Az első konferenciára a lengyelországi Katowicében, a Sziléziai Egyetemen került sor 2009 májusában, de a CEE Forum mondhatni bejárta egész Kelet-Közép-Európát, így volt már Budapesten, Belgrádban, Szlovéniában, a németországi Greifswaldban, Zágrábban, Szófiában és Wrocławban is.

A CEE Forum 2011 óta a Peter Lang kiadó gondozásában évkönyvet ad ki, amely válogatást tartalmaz az előző évi konferencia legjobb előadásából. Ebben a sorban a *Constitutional Identities in Central and Eastern Europe* a nyolcadik. A 2020-ban megjelent kötethez kapcsolódóan egy személyes élményemet is megosztom az olvasóval. Budapest kétszer adott otthont a konferenciának: először a Pázmány Péter Katolikus Egyetem 2010-ben, majd az MTA-JTI 2016 áprilisában, ahol a recenzens is előadást

¹ Francois-Xavier MILLET: *L'Union européenne et l'identité constitutionnelle des États membres* (Paris: L.G.D.J., 2013) Elérhető: https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/25134/Millet_2012.pdf?sequence=3&isAllowed=y 13.

² Glenn Alexander MAGEE: *The Hegel Dictionary* (London: A & C Black 2010) 262.

³ A CEE Forum azoknak a jogi, politikai és társadalmi teoretikusoknak a közös platformja, akik Közép- és Kelet-Európából származnak, e régiót kutatják, vagy jelenleg ott tanulnak vagy dolgoznak. Honlapja: <http://www.cee-forum.org/>.

tarthatott. A panelt követő beszélgetés során az egyik előadó, Martin Belov az alkotmányos identitás kérdését kezdte feszegetni, amellyel kapcsolatban megkérdeztem, hogy Bulgáriában hol tart ez a diskurzus, mivel úgy érzékelem, hogy az alkotmánybíróságok egyre inkább megszólítva érzik magukat ezen a téren. Emlékeim szerint azt válaszolta, hogy egyelőre még csak ő foglalkozik a témával, majd az EU-tagságot említette mint potenciális bolgár identitáselemet. Három évvel később a CEE Forum témáját az alkotmányos identitás fogalma adta.

2. A kötet második része az elméleti keretek címszót kapta, míg a harmadik része esettanulmányokkal, egyes speciális kérdések vizsgálatával foglalkozik egy-egy régióbeli országgal összefüggésben. A tanulmányokat ugyanakkor, ahogy arra a szerkesztői előszó is felhívja a figyelmet, (15–17. o.) más megfontolások szerint is lehetséges csoportosítani. Így az írások egy része a régió földrajzi és történelmi sajátosságaiból táplálkozó, egy sajátos posztoszocialista jogi kultúra összetevőit elemzik, különös tekintettel a jogtudatosságra és a civil kurázsira. A másik, a kötetet még erőteljesebben meghatározó téma pedig az ún. illiberális fordulat és az ennek megértését célzó írások.

Valamelyeset ez utóbbi logikán haladva, kifejezetten egymáshoz kapcsolódó szövegeknek tekinthető a kötet első, elméleti vonatkozású részét lezáró Mario Krešić által jegyzett írás, amely az alkotmányos identitásról szóló diskurzushoz egy szociológiai elemet, a jogtudatosság vizsgálatát adja hozzá, amelyen keresztül bírói attitűdöket és a jogrendszerben előidézhető változások lehetőségét vizsgálja, illetve az esettanulmá-

nyok köréből Flaminia Stărc-Meclejan által jegyzett, a romániai környezetvédelmi jogtudatosságra reflektáló szöveg, amely a verespataki eseményeket elemzi. A Verespatakon történtek nyomán kialakult tüntetések mint társadalmi reakció témájához kapcsolódik Lucian Bojin és Alexandra Mercescu közös írása, amelyben a romániai korrupcióellenes tüntetésekkel összefüggésben vizsgálják a populizmus és a civil társadalom viszonyát. És ebbe, az uniós jogtól, illetve alkotmánybírósági diskurzustól mentes körbe kapcsolódik szerintem Stefan Andonović és Uroš Bajović tanulmánya, amelyben a szerzők a szerbiai független alkotmányos szervek identitásformáló szerepével foglalkoznak.⁴

Az előbb felsoroltaktól eltérően a többi eszmefuttatás mindegyikében visszatérő elem az európai értékekhez, illetőleg az Európai Unióhoz fűződő viszony. Közülük, rögtön elsőként, az elméleti vonatkozások körében kap helyet egy Karel Hvižďala által Jiří Přibáňnal készített interjú, amely a közép-európai alkotmányosság demokratikus értékeit és identitáselemeit kutatja a '89 utáni cseh alkotmányosság történetén és a cseh politika alakulásán keresztül. Erős túlzás lenne azt állítani, hogy az interjú minden áthallástól mentes lenne. Így például, kiderül belőle, hogy a cseh társadalom egyik kiemelt nehézsége a pluralizmus elfogadása volt, amelyből adódóan a politika fekete-fehér, azaz jó-rossz, illetve barát-ellenség viszonyrendszere könnyedén meggyökeresedhetett, a másik tradicionális összetevőjévé pedig az állandóan jelenlévő külső veszélyforrástól való félelem vált.

⁴ Pietro FARAGUNA: „Taking Constitutional Identities Away from the Courts” *Brooklyn Journal of International Law* 2016. 491–578.

Szente Zoltán írása az alkotmányos identitás misztikus jellegét, múlthoz kötöttségét és politikai célokra történő felhasználhatóságát emeli ki. Ennek filozófiai gyökere arra vezethető vissza, hogy a fogalom két aspektussal bír, amelyek közül az első az azonosságra utal ($X=Y$, *idem*, *équivalence*, *Gleichheit*, *sameness*), míg a másik az időbeli azonosságra, énonzonosságra ($X=X$, *ipse*, *ipséité*, *Selbstheit*, *selfhood*).⁵ Míg az első megközelítés a másoktól való elkülönülésre helyezi a hangsúlyt, az utóbbi arra irányítja rá a figyelmet, hogy az én változhat a nélkül is, hogy önazonosságát elveszítené. Így például fizionómiailag hiába öregszik és változik az ember, ha tükörbe néz, felismeri önmagát, hiszen identitása, éntudata a fizikai változások ellenére önazonos. Descartes mindezt a gyertya és az elolvadt gyertya azonosságával szemlélteti, amelynek értelmében nem a dolog materiális megjelenésének kell azonosnak lennie, hanem a gyertya ideájának.⁶ Kantowitz példája pedig, amelyet Szente Zoltán is idéz a magyar Szentkorona-tan bemutatása körében, (60. o.) a „meghalt a király, éljen a király” felkiáltása, ami a királyság folytonosságát hangsúlyozza, vagyis azt, hogy nem a konkrét személy adja a király identitását, hanem a király ideája, ha úgy tetszik a király misztikus teste, amely állandó.⁷

⁵ Paul RICOEUR: *Oneself as Another* (Chicago–London: University of Chicago Press 1992) 116.

⁶ Alexandre VIALA: „Le concept d’identité constitutionnelle: approche theorique” in Laurence BOURGORGUE-LARSEN (szerk.): *L’identité constitutionnelle saisie par les juges en Europe* (Paris: Pedonne 2011) 14.

⁷ Ernst KANTOROWITZ: *Les deux corps du roi* (Paris: Gallimard 1989) 634.

Szente Zoltán elemzi a fogalom lehetséges forrásait, a használatával járó következtetéseket, köztük azt is, hogy az alkotmányos demokrácia ellenfelei is remek fegyverként hasznosíthatják,⁸ mint-hogy nincs objektív standard a tartalma tekintetében. Írása pedig arra is utal, hogy az identitás fogalma a vesztfáliai szuverenitás egyféle elegáns megfogalmazása,⁹ amely a Martin Belov tanulmányában olvasható nemzetállami, illetve posztvesztfáliai vizsgálódás során is visszatér. Belov az identitásnak az univerzalizmus és partikularizmus közötti oszcillálását emeli ki, és úgy látja: dekonstruálni szükséges a vesztfáliai hagyományon nyugvó identitás fogalmát ahhoz, hogy az alkotmányos identitás betölthesse valódi, 21. századi funkcióját a tagállamok és a szupranacionális szint érintkezési pontjaként. (86. o.)

E funkció betöltésének vizsgálatához remekül igazodik a következő tanulmány, Sorina Doroga esetjogi elemzése, aki az Európai Unió Bírósága és egyes alkotmánybíróságok közti dialógust vizsgálja. Utóbbi körben a német, az olasz, a francia, a lengyel, a cseh és a magyar testület kerül a kutatás fókuszába.¹⁰ A szerző kiemeli az EUB alapvetően tartózkodó attitűdjét az alkotmányos identitás meghatározását illetően, és hosszasan elemzi a téma szempontjából kifejezetten jelen-

⁸ Luigi CORRIAS: „Populism in a Constitutional Key: Constituent Power, Popular Sovereignty and Constitutional Identity” *European Constitutional Law Review* 2016/1. 6–26.

⁹ TRÓCSÁNYI László: *Az alkotmányozás dilemmái. Alkotmányos identitás és európai integráció* (Budapest: HVG-ORAC 2014) 72.

¹⁰ A magyar lábjegyzet ugyanakkor nem pontos, mivel a szerző a 22/2016. (XII. 5.) AB határozat helyett a 143/2010. (VII. 12.) AB határozatnak tulajdonítja az uniós joggal szembeni közbizalmi mércék, illetve fenntartások megfogalmazását.

tős Michaniki-ügyet. (103. o.) Az EUB esetek bemutatása köréből a recenzió legfeljebb a romániai vonatkozású, 2018. június 5-én eldöntött Coman-ügyet hiányolhatja.

Végül, ebbe a körbe sorolhatók Przemyslaw Tacik és Mirosław Michał Sadowski külön tanulmányai, akik az ún. illiberális fordulattal foglalkoznak, előbbi Lengyelország, utóbbi pedig általában véve Kelet-Közép-Európa vonatkozásában. Lengyelország vonatkozásában Tacik az alkotmányos identitást egyféle hegemon szerepért folytatott harcként mutatja be, amelyet jogi káosz és alkotmányos fragmentáció jellemez. (157. o.) Sadowski pedig az illiberalizmus okait kutatja, és Timothy Garton Ash „refolúció” (reform + revolúció) fogalmára építve arra a következtetésre jut, hogy – egyéb okok mellett – a valódi elitcsere hiánya, a liberális demokráciába való átmenetre való felkészületlenség, a múlt-hoz való viszony, az intézmények gyengesége, illetve a polarizált politikai tér¹¹ lehetnek a jelenség okai.

Mint látható, a kötet nagyon tág „alkotmányos identitás” fogalommal dolgozik, amelyet megannyi szereplő épít, illetve fejleszt a maga területén, kezdve a bírakkal, a politikusokon át, egészen az állampolgárokig. Ez összefüggésben áll azzal, hogy az alkotmányos identitás homályos fogalom. Egy történész ismer-

¹¹ Ennek intellektuális gyökereként az ún. népi-urbánus vitához, lásd Bibó István: „Levél Borbándi Gyulához” in Bibó István: *Válogatott tanulmányok*, III. (Budapest: Magvető 1986) 325.; N. HORVÁTH Béla: „A népi-urbánus vitáról: 1934 Németh László: Sznobok és parasztok” in SZEGEDY-MASZÁK Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története* (Budapest: Gondolat 2007) 172–180. Elérhető: <https://docplayer.hu/3109919-A-magyar-irodalom-tortenetei-iii.html>.

rösöm, amikor megemlítettem, nagyon csodálkozott a fogalom jogi használata, mondván, hogy a társadalomtudományok terén mindannyiszor amikor előkerült az identitás fogalma, úgymond minden elsüllyedt benne, nem lehetett szilárd tudományos munkát építeni rá.¹² Ezt alátámasztja egyébként a szakirodalomban megjelenő vita mind elméleti szinten, mind pedig az egyes alkotmánybírói döntésekhez kapcsolódóan, valamint az olyan misztikus magatartások is, mint a francia Alkotmánytanács hallgatása a fogalom tartalmi dimenziói felől.¹³ *Azt mondja Wittgenstein, a szónak nincs jelentése, csak szóhasználat van, ezt a használatot kell ismerni naprakészen.*¹⁴ Ezért én sem vitatom a különféle megközelítések létjogosultságát, recenzióban ugyanakkor az alkotmányos identitás árnyalatai közül alapvetően az EU alkotmányosságát érintő dimenziókhoz, az alkotmányos identitás uniós jogi, ha úgy tetszik posztveszfáliei fogalmához kívánok a továbbiakban hozzászólni.

3. A Brexit következtében huszonhét tagállamból álló Európai Unióban örökzöld témának számít a tagállamok és az uniós intézmények közti viszonyrend-

¹² „Az identitás fogalma – divatfogalomként – hamarabb futott be a társadalomtudományi publicisztikában, mintsem, hogy módszeres vizsgálatnak lett volna alávetve.” LURCZA Zsuzsanna: *Kulturális identitás és de(kon)strukció* (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó 2014) 16.

¹³ Édouard DUBOUT: „« Les règles ou principes inhérents à l'identité constitutionnelle de la France » : une supraconstitutionnalité?” *Revue française de droit constitutionnel*, 2010. 454–455.

¹⁴ ESTERHÁZY Péter: „A szavak csodálatos életéből” *Mindentudás Egyeteme* 2003. szeptember 8. Az előadás leírata elérhető: http://keszei.chem.elte.hu/fizkem2/EP_AszavakCsodálatosEletebol.pdf.

szer, amely legújabbban az alkotmányos identitás toposza alatt bukkant fel, amely magába sűríti az egység és a sokféleség közötti alapvető és állandóan jelenlévő feszültséget. Ennek oka, hogy az Európai Unió nemcsak piaci és monetáris integrációt jelent, hanem elkerülhetetlenül alkotmányos integrációt is, ami lehetővé teszi további politikák integrálását is. Ez a speciális uniós alkotmányosság azonban nem a tagállamok alkotmányos rendjeinek elenyészéséhez vagy helyettesítéséhez vezet, hanem azoknak az uniós jog keretében történő újraértelmezéséhez. Az új közjogi keretben az EU és a tagállamok ún. többszintű alkotmányos térré fejlődtek, amelynek keretében viták folynak a normapluralizmusról, illetve a jogrendszerek hierarchiájáról. Ennek a vitának egyik fő nyelvi eszköze avagy *terminus technicus* az „alkotmányos identitás” fogalma, amelynek fontossága a EUSz 4. cikk (2) bekezdéséből ered.¹⁵

Az alkotmányos identitás és a hozzá kapcsolódó fogalmak (nemzeti identitás, alkotmányos berendezkedés, alkotmányos sajátosság) tekintetében cezúrát jelentett a Lisszaboni Szerződés elfogadása.¹⁶ Az alapító szerződésben megjelenő fogalmi pontosításon túlmenően ezt jelzik az esetjogra vonatkozó statisztika, amely szerint Lisszabon előtt mindösszesen négy alkalommal fordult elő az EUB döntéseiben az identitáskérdés körébe vonható valamelyik szófordulat, míg Lisszabon után ez idáig több mint húsz ilyen lezárt ügy van. A tel-

jes képhez ugyanakkor hozzátartozik az is, hogy már Lisszabon előttről fellelhető hét további olyan ügy, amelyekben a főtanácsnoki indítvány tematizálta az identitás kérdéskörét, míg Lisszabont követően további húsz hasonló eset található. Ezzel párhuzamosan az identitás diskurzus felértékelődését jelzi a jogtudomány keretében fellelhető *boom* is, amelynek következtében az identitás kérdése mint szakirodalmi tematika a Lisszabon előtti perifériális helyzetéből egyszersmind számottevő érdeklődés középpontjába került. Jól jelzi ezt a folyamatot, hogy olyan tekintélyes szakmai folyóiratok, mint például a *German Law Review* külön tematikus számot szentelt a témakörnek.¹⁷

Az EUSz 4. cikk (2) bekezdésében szereplő nemzeti identitás tiszteletben tartásának követelményét a szakirodalom döntő többsége,¹⁸ az egyes tagállami alkotmánybírói döntések,¹⁹ valamint az EUB döntései és főtanácsnokainak véleményei²⁰ is egybehangzóan az alkot-

¹⁷ 2017/7. sz. Elérhető: <https://www.cambridge.org/core/journals/german-law-journal/issue/CCF66EED4D474A7-2AB049275B14D0732>.

¹⁸ Denys SIMON: „L’identité constitutionnelle dans la jurisprudence de l’Union européenne” in Laurence BOURGORGUE-LARSEN (szerk.): *L’identité constitutionnelle saisie par les juges en Europe* (Paris: Pedonne 2011) 27.; Gerhard van der Schyff: „The Constitutional Relationship between the EUROPEAN Union and its Member States: The Role of National Identity in Article 4(2) TEU” *European Law Review* 2012. 563.

¹⁹ Pl. a spanyol Alkotmánybíróság 1/2004. számú döntése, a lengyel Alkotmánybíróság K 32/09. sz. döntése stb.

²⁰ A leghíresebbek Poiares Maduro főtanácsnoki véleménye a C–213/07. Michaniki ügyben, valamint Yves Bot főtanácsnoki véleménye a C–399/11. Melloni és a C–42/17. M.A.S. és M.B. ügyekben.

¹⁵ Christian CALLIES – Gerhard VAN DER SCHYFF (szerk.): *Constitutional Identity in a Europe of Multilevel Constitutionalism* (Cambridge: Cambridge University Press 2019).

¹⁶ Armin von BOGDANDY – Stephan SCHILL: „Overcoming Absolute Primacy: Respect for National Identity under the Lisbon Treaty” *Common Market Law Review* 2011. 1417–1454.

mányos identitás tiszteletben tartásának kötelezettségével tekintik egyenlőnek. Ezzel szemben Elke Cloots például úgy véli,²¹ hogy e két fogalom azonosítása, illetve egybeolvasztása nem áll szolid alapokon. Álláspontja szerint az alkotmányos identitás fogalma a tagállami alkotmánybíróságok sajátos szuverenitásfelfogásának kifejeződése, amelyhez képest a nemzeti identitás tiszteletben tartásának igénye morális elvként a liberális egyenlő bánásmód eszméjére épül. A nemzeti identitás EUSZ-beli rögzítése az egyenlő méltóság eszméjén alapuló társadalmi igazságosságot szolgálja, illetve a soknemzetiségű uniós politikai közösség inkluzív jellegét erősíti, amelyért cserébe elvárható a politikai közösség tagjainak lojalitása. Ebből adódóan Cloots szerint a nemzeti identitás a nemzeti közösségek olyan kulturális (pl. történelmi, nyelvi) tényezőire vonatkozik, amelyek megjelennek az alkotmány szövegében.

A szakirodalom meghatározó többsége ugyanakkor az EUSZ-ben szereplő nemzeti identitást alkotmányos identitásként értelmezi, amelyet a nemzeti identitás jogi megfogalmazásának tart. Ennek alapvető oka az identitás klauzula szövegének Lisszabon utáni egyértelműbb megfogalmazása. Az elfogadott szöveg ugyanis már nem hagyja kontúrok nélkül a nemzeti identitás fogalmát, hanem azt állítja, hogy az „elválaszthatatlan része” (angol, illetve francia megfogalmazásban *inherent, inhérente*) az alapvető politikai és alkotmányos berendezkedésnek. E rész-egész viszony jellegű megfogalmazás az alkotmányos

identitás fogalmához közelíti a nemzeti identitás tágabban is értelmezhető fogalmát, és kizárja a hatálya alól a kulturális és egyéb jelentéstartalmakat. Mindezt alátámasztja a rendszertani értelmezés is, hiszen az EUSZ 4. cikk (2) bekezdésével megelőzi az EUSZ 3. cikk (3) bekezdése, amely külön foglalkozik az Unió kulturális és nyelvi sokszínűségének tiszteletben tartásával mint különálló, Uniót érintő kötelezettséggel. Ezzel együtt az EUB esetjog alapján az elhatárolás nem ennyire szigorú, a tagállamok ugyanis több alkalommal hivatkoztak az EUSZ 4. cikk (2) bekezdésére nyelvi-kulturális okokból is.

Az identitás klauzula következő kiemelhető eleme az „alapvető” mint szűkítő fogalom használata. Mindez arra utal, hogy nem a teljes politikai és alkotmányos berendezkedés tölti, töltheti meg tartalommal a nemzeti identitás jelentéstartományát, hanem annak valamilyen magja, legfontosabb rendelkezései lehetnek képesek erre. Ez összhangban áll Maduro főtanácsnoknak a Michaniki-ügyben kifejtett álláspontjával is, amely szerint az alkotmányos identitás tiszteletben tartása nem jelentheti azt, hogy válogatás nélkül az összes alkotmányos szabály abszolút elismerésnek örvend, hiszen ebben az esetben a nemzeti alkotmányok olyan eszközökké válhatnának, amelyek lehetővé tennék a tagállamok számára, hogy meghatározott területeken kivonják magukat a közösségi jog alól, és ez megkülönböztetést is eredményezhetne a tagállamok között a saját maguk által meghatározott alkotmányos tartalom alapján.²²

²¹ Elke Cloots: „National Identity, Constitutional Identity, and Sovereignty in the EU” *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 2016. 82–83, 89–90.

²² C-213/07. Michaniki AE ECLI:EU:C:2008:731. Főtanácsnoki indítvány 33. pont.

A textuális értelmezés következő lépéseként a „berendezkedés” szóra érdemes utalni, amely strukturális, államszervezeti elemekre irányítja a figyelmet. Mindez ugyanakkor felveti az alkotmányos értékek és elvek²³ elhelyezhetőségének kérdését. A berendezkedés kifejezés használata ugyanis nagyban beszűkítheti az identitás klauzula jelentéstartományát, miközben a szakirodalom mégis annak részeként értelmezi az alkotmányos értékek tágabb körét is.²⁴

Ezen túlmenően, az EUSZ szövege külön kiemeli a szubnacionális szintek jelentőségét, vagyis a tagállamok államszervezetének tiszteletben tartását. Ezek ugyanakkor nem pusztán az identitás klauzulán keresztül, hanem a szubsidiaritás elve részeként is védelemben részesülnek. Az EUMSZ 263. cikk (3) bekezdése ugyanis feljogosítja a Régiók Bizottságát, hogy megtámadja az uniós jogalkotási aktusokat az EUB előtt, amennyiben azok sértik a szubsidiaritás elvét. A regionális és a helyi önkormányzatok tiszteletben tartása tehát többszörösen is megjelenik az uniós alapító szerződésekben.

Végül, az Unió kötelezettségére érdemes ráirányítani a figyelmet, a „tiszteletben tartásra”. Mit jelenthet ez a feladat? Egy olyan jogi kötelezettséget, ami mérlegelést tesz lehetővé az uniós és a tagállami jogrendszer ütközése esetén, vagy pedig ilyesmi fel sem merülhet, mivel ez

a tiszteletben tartás az uniós kompetenciák határát jelöli ki akkor, amikor egyes extrém esetekben a tagállamok annak védelmére hivatkoznak? A tagállami alkotmánybíróságok inkább az utóbbi értelmezési keretben fogalmazták meg a saját identitásvédelmi fenntartásait, azonban az Európai Unió Bírósága alapvetően az első értelmezés vonalán mozog: legitim célnak fogadja el az identitás védelmét, de arányossági tesztnek veti alá az EUSZ 4. cikk (2) bekezdés felhívását.²⁵

E kettős megközelítésnek megfelelően két eltérő álláspont különböztethető meg az alkotmányos identitás klauzula funkcióját, valamint az alkotmányos identitás tartalmi elemeinek megállapítását illetően. Az egyik elképzelés az identitás fogalmának kooperatív értelmezéséhez, ha úgy tetszik, a szuverenitás fogalmának integrációbarát feloldódásához, a recenzió tárgyát képező kötet szóhasználata alapján az identitás posztvesztfáliai jelentéséhez vezet, ami az „egység a sokféleségben” koncepcióhoz köthető. Ez azt jelenti, hogy a mélyülő integrációban a különféle tagállami önazonosságok továbbra is megőrzendő módon vannak jelen, viszont az esetek többségében az integráció működése – a közösen vallott értékekre is tekintettel – egyébként nem identitásfüggő. Az identitás klauzula ugyanakkor lehetővé teszi az egyes tagállami partikularitások artikulálását, és egy olyan mechanizmust alakít ki, amelyben az eltérő tagállami és szupranacionális nézőpontok harmonikusan egymáshoz illeszthetők. Ezzel szemben az identitás fogalmára mint az euroszeptizmus megnyilvánulására is

²³ PACZOLAY Péter: „Az alkotmány stabilitása és az alkotmány védelme” in Dezső Márta – KUKORELLI István (szerk.): *Alkotmány – alkotmányosság* (Budapest: Martin Opitz 2014) 124–125.

²⁴ Denis PRESHOVA: „Battleground or meeting point? The respect for national identities in the European Union – Article 4 (2) The Treaty on the European Union” *Croatian Yearbook of European Law and Policy* 2012. 274.

²⁵ C-473/93. Bizottság v Luxemburg ECLI:E-U:C:1996:263.

tekinthetünk,²⁶ amelynek értelmében az identitás klauzula valójában egy kimenetési lehetőség az integrációs kötelezettségek vonatkozásában. Utóbbi esetben *Kőbe vésett alkotmány a jutalmad!*²⁷

4. Mindezeket figyelembe véve a könyv mindenképpen értékes hozzájárulás az alkotmányos identitásról folyó diskurzushoz, így biztosan sok olvasóra

számíthat a tágabb akadémiai körökben is. Ezzel együtt én leginkább mégis a generációm figyelmébe ajánlom a könyvet, mégpedig azzal a megjegyzéssel, hogy a CEE Forum hamarosan folytatódik, mégpedig Bécsben.²⁸ Bekapcsolódni ér és érdemes.

*Orbán Endre**

²⁶ Leonard F.M. BESSELINK: „National and Constitutional Identity before and after Lisbon” *Utrecht Law Review* 2010. 36.

²⁷ TÉREY János: „Magyar Közöny” *Élet és Irodalom* 2011/22. (június 3.), <https://www.es.hu/cikk/2011-06-05/terey-janos/magyar-kozony.html>.

²⁸ CEE Forum: Call for Papers. http://www.cee-forum.org/download/df841a359f3781-bb9c130252206dce5d/CallCEEF2020_Vienna.pdf.

* Tanársegéd, Nemzeti Közszerzői Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, 1118 Budapest, Ménesi út 5. E-mail: orban.endre@uni-nke.hu.

A SZERKESZTŐSÉGBE ÉRKEZETT KÖNYVEK

Az Állam- és Jogtudomány szerkesztősége örömmel fogadja a szerkesztőséghez eljuttatott recenziós példányokat. A beérkezés nem jelenti automatikusan recenzió közzését, de a szerkesztőség mindent megtesz, hogy a köteteket eljuttassa a megfelelő recenzensekhez. Örömmel várjuk recenzensek jelentkezését is. Határozott vállalás esetén a kért kötetet eljuttatjuk a leendő szerzőhöz. Amennyiben a kötetekkel és recenziókkal kapcsolatban bármilyen kérdése lenne, azt az ajtrec@tk.mta.hu címen jelezheti.

Erdő Péter – Szovák Kornél – Tusor Péter (szerk.):
Formularium Ecclesiae Strigoniensis
(Budapest: Gondolat–PPKE–MTA 2020) 880 oldal

Gerencsér Balázs: *A latínók az Amerikai Egyesült Államokban*
(Budapest: Pázmány Press 2019) 178 oldal

Navratyil Zoltán: *Az online közvetítő szolgáltatók mint az információhoz való hozzáférés új kapuőrei*
(Budapest: Pázmány Press 2019) 134 oldal

Patyi András (szerk.): *Rendhagyó kommentár egy rendhagyó preambulumról*
(Budapest: Dialóg Campus 2019) 514 oldal

Szabó István (szerk.): *A Szent Korona hazahozatalának 40. évfordulója*
(Budapest: Pázmány Press 2019) 142 oldal

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány a Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak és ismertetőket ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelentető orgánium az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A szerkesztőség a kézirat befogadásáról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruházza a Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fokozatot, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív (40.000 leütés), maximum két szerzői ív (80.000 leütés), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10.000 leütés), maximum egy szerzői ív (40.000 leütés). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 leütés terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újításaira a meglévő írásokhoz képest, valamint – az eredményekre és a hiányosságokra egyaránt rámutatva – értékelik a művet és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.mta.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámait a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (például „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (például szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]”) szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajttan@tk.mta.hu, a recenziókat pedig az ajtrec@tk.mta.hu e-mail címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az *Állam- és Jogtudomány* betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a XX. század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner Nyomda a tizes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „Ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papíros síkján.” (KNER Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 950 Ft

Évi előfizetési díj: 3800 Ft